30

TARİH
ANI
GEZİ
OLAY

Ebubekir Hazım Tepeyran

BELGELERLE KURTULUŞ SAVAŞI ANILARI

ÇAĞDAŞ YAYINLARI

EBUBEKİR HAZIM TEPEYRAN

BELGELERLE KURTULUŞ SAVAŞI ANILARI

ÇAĞDAŞ YAYINLARI
GAZETE, DERGİ, KİTAP, BASIN ve YAYIN
ANONİM ŞİRKETİ
Türkocağı Caddesi No: 39 _ 41 Cağaloğlu İstanbul

Tarih - Anı Gezi - Olay
dizisi 30

Haziran 1982

Dizgi, Baskı, Cilt

ARPAZ MATBAACILIK TESİSLERİ

Yerebatan Sarayı Cad. Salkım Söğüt Sok. No: 18/A

Tel: 20 81 87 — Cağaloğlu — İSTANBUL

ANILARIN ÖNEMİ ÜZERİNE

Tepeyran deyince «tarih» gelir usuma... Tarihle öylesine yoğurulmuş, iç içe yaşamış ve kaynaşmış.

1864'te gelmiş dünyaya. Osmanlı tahtında Abdülaziz vardır. Sadarette de Âli Paşa... Osmanlı İmparatorluğunu temelinden sarsan savaşlar, ayaklanmalar, ekonomik bunalımlar birbirini izlemektedir.

Ve 1881'de, idaresizlikler, yenilgiler zincirinin son halkası İmparatorluğun boynuna geçmiştir. Yedi kuruşa bile muhtaç duruma düşen imparatorluk iflâsını ilân etmiş, ülkenin yer altı ve yer üstü ürünleriyle gümrük gelirlerine yabancılar el koymuştur. Yirmi yedi yıl öncesinden başlayan borçlanmaların ve savurgan bir ekonomik uygulamanın doğal bir sonucudur bu.

Tepeyran, Osmanlının iflâsını ilân ettiği bu 1881 yılında 17 yaşındadır. Her şeyi öğrenmek isteyen didikleyici bir kafa yapısı vardır. Farsça ve Arapçadan başka Fransızcayı da kendi kendine öğrenmiştir. Bu dil, onun düşünce çevrenini de genişletmiştir. Böylece Osmanlı ülkesinin içine düştüğü ekonomik ve yönetsel aksaklıkları daha bilinçli olarak tanımlayabilmek olanağına da kavuşmuştur. Tepeyran'ın bu gözlemleri, ilerideki başarılarının ve meslekdaşlarına üstünlük sağlamasının da mayasını oluşturmuştur.

Niğde Tahrirat kalemindeki küçük görevinden kısa süre içinde idarecilik merdivenlerini hızla tırmanacak, Musul, Bağ-

dat, Sıvas (birinci), Beyrut, Ankara ve Bursa valilikleri süresince çeşitli tarihsel olayların potasında pişe pişe Dahiliye Nazırlığına kadar yükselecektir.

«Düyun-u umumiye» denilen ahtapotun Türkiye'nin doğal ve parasal kaynaklarını emdiği bir ülkede valilik yapmak, hele çevresini ve bölgesini memnun etmek çok zordur. Gelir kaynakları kurutulmuş yoksul bir ülkenin her türlü uygarlık aracından yoksun bir halka tamtakır devlet haznesinden hizmet götürmek sadece «zor» değil, olanaksızdır da. Buna karşın Ebubekir Hazım Tepeyran, çevresini ve bölgesini memnun edecek yararlı hizmetleri gerçekleştirmek başarısını göstermiş olan ender valilerden biridir.

İçişleri Bakanlığı, 67 ilimizde valilikte bulmuş, asayiş, bayındırlık, sosyal, ekonomik ve millî eğitimde üstün başarı göstermiş valilerin başarı grafiğini saptamak için bir anket yapmış. Çoğu illerden olumsuz yanıt alınmış. Sadece 26 ilden olumlu yanıt gelmiş. Bunların arasından, en geniş ve yararlı bilgiler, Hazım Beyin valilik yaptığı başta Bursa olmak üzere Kastamonu, Kayseri ve Sıvas illerinden gelmiş. İçişleri Bakanlığı, gelen yanıtlara ve belirtilen hizmetlerin önemine göre bir değerlendirme çizelgesi düzenlemiş. Bu çizelgeye göre 67 ilin 67 valisi içinde Ebubekir Hazım Tepeyran İstanbul ve Kastamonu'dan sonra Bursa Valiliği ile üçüncü sırada yer almaktadır. (*)

İçlerinde Fazlı Güleç'lerin, Halil Rifat, Kâmil ve Reşit Akif Paşaların, özellikle Mithat Paşanın bulunduğu başarı çizelgesinde hepsinin üzerine çıkmış olmanın onurunu ve kıvancını göremeden ve tadamadan ölmüştür Hazım Bey.

«50 Ünlü Vali-Meşhur Valiler» yapıtında, Hazım Bey için şunlar yazılıdır:

(*) «50 Ünlü Vali-Meşhur Valiler», İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yayınlarından, Sayı 1, Ankara 6969, s. 81, 82.

« ... Hazım Bey iyi bir vali, şöhretli bir idareci ve aynı zamanda kuvvetli bir yazardı. Emekliye ayrıldığı 1922'den vefat ettiği 1947 yılına kadar Hazım Beyi bu yazarlık yeteneğini kullanır ve birçok eserler verir görmekteyiz.

Hazım Tepeyran iyi Fransızca da bilirdi. Fransızca yazdığı şiirleri 1931'de **«Les Fleurs Degeneres»** (Yozlaşmış Çiçekler) adiyle bastırıldı. Anadolu köyünü canlandıran **«Küçük Paşa»** adlı romanı, **«Eski Şeyler»** adını taşıyan ve küçük hikâyelerle dolu bir kitabı, **«Kar Çiçekleri»** isimli Türkçe şiirler mecmuası basılmış olanlarıdır.

1944'te İçtihat dergisinde yayınlanan **«Canlı Hatıralar»** başlıklı sıralı yazılar onundur. **Canlı Tarihler** arasından ayrı bir cilt teşkil eder. İdare mesleğine ömrünü veren bir kişinin, yaşadığı zamanın türlü olayları ve türlü kargaşalıkları içinde savaşırcasına geçen bir yaşantının gerçekten canlı olan hâtıraları zevkle, ibretle okunmaya değer.

Hazım Tepeyran, bir idare adamı olmasına, idarede yetişmesine rağmen jübilesi, idareciler arasında değil, 50 yıllık yazarlar arasında yapılmıştır. İdareciler arasında jübile yapıldığı duyuldu mu ki?

Sebat, inat, ısrar ve takip fikri onun bellibaşlı vasıflarındandı. Bilgisini daima aklın, mantığın emrinde ve delâletinde kullanırdı. Bununla beraber alçakgönüllü bir insandı. Niğde'nin Tepeviran semtinde doğduğu için soyadını halkın deyimiyle **Tepeyran** olarak almıştı. İdare hayatında hiçbir zaman masa adamı olmamış, halk içinde devamlı bir hareket ve faaliyet altında bulunmuştu.

Halit Ziya Uşaklıgil, İzmir Mektupçuluğunda tanıştığı Hazım Tepeyran için der ki:

«Onun bir eli eski itiytalarını tutmakta gevşerken diğer elinin yeni ufuklara kuvvetle yapışacağında şüphe edilemezdi.»

Hazım Teyeyran hakkında, **Canlı Tarihler** kitabını, olduğu gibi salık vermekle yetiniyoruz. Bu kitpatan onun yaşantısı ve hâtıraları üzerine aktarmalar yapmaya cesaret edemedik. Bu kitabı baştan sona, bir bardak limonata gibi, ferahlık için içerek ve benzemek isteyerek okumalı.»

Halit Ziya Uşaklıgil, Tepeyranı nitelerken uzağı isabetle görmüş... Doğrudur. Tepeyran'ın **«bir eli eski alışkanlıkları tutmkata gevşemiş, diğer eli yeni ufuklara kuvvetle yapışmıştır».** Hazım Bey için Türkiye'nin geri kalmışlık çukurundan kurtulmasıdır **yeni ufuklar.** YA İSTİKLAL YA ÖLÜM diye bağımsızlık bayrağını açan Atatürk'te, bu umudunun ve özleminin sembolünü bulmuştur. Padişahiyle, Babıâlisiyle, Babımeşihatiyle, Kuvayi İnzibatiyesiyle ve aydın takımının çoğunluğu ile Mustafa Kemal'e karşı kıyasıya bir saldırıya geçildiği o dönemde Babıâli kadrosu içinde Millî Kurtuluş davasına içtenlikle bağlanmış tek kişiydi o.

Ali Kemal'ler, Ulunay'lar, Refik Halit'ler, Rıza Tevfiker, Cenap Şehlabettin'ler, Süleyman Nazif'ler, tek sözcükle Türkiye'nin beyin takımı hışımla, gazapla, kinle Mustafa Kemal'e saldırırken Tepeyran, gizlice Atatürk'le temasa geçmiş, bu uğurda hapislerde yatmış, boynunu sehpanın yağlı kemendinden son dakikada kurtarabilmiş, sonra da yollara düşüp Mustafa Kemal'in emrine girmiş bir Kuvayi Milliye gönüllüsüydü.

Özverinin, erdemin ve yurtseverliğin en güzel, en özgün örneklerini vermiş olan ve Kurtuuluş Savaşı evresinin birçok perde arkası olaylarına karışmış bulunan Tepeyran'ın o dönemle ilgili anıları henüz güneş yüzü görmedi.

Tepeyran'ın torunu Oktay Akbal, bu anıların sadeleştirilerek tape edilmesi ve düzenlenmesi işini bana verdi. Kırk yıla yakın bir süreden beri özellikle Kurtuluş Savaşı dönemi üzerinde inceleme yapan bir araştırmacı olarak kesinlikle söyleye-

bilirim ki Tepeyran'ın bu anıları, Kurtuluş Savaşı'nın bugün hâlâ karanlıkta kalmış birçok yönlerine yeni bilgiler ve belgelerle ışık tutmaktadır. Anılar, hiç kuşku yok, Kurtuluş Savaşı tarihimizin önemli bir boşluğunu dolduracaktır.

Anıların Dili Yazıldığı dönem gözönünde tutulursa anıların ağdalı bir Osmanlıca ile yazılmış olmasını doğal karşılamak gerekir. Anıları tüm arılaştırmak gibi bir amac da gütmedik. Sadece anlaşılır hale getirmeyi yeğ tuttuk. Kimi sözcükleri de _ esprisini ve nüansını koruması ve anlam değişikliğine uğramaması için - aynen bıraktık. Kimi belgeleri de, tarihsel özelliği bakımından aynen aktardık. Buna karşın, gerek belgelerde, gerek metinlerde geçen yabancı sözcükler için «Sözlük» ekledik.

Kurtuluş Savaşımıza yaptığı katkılar ve birçok olayı ilk kez kamuoyuna açıklaması bakımından anıların büyük önem taşıdığı hakkındaki yargımızı yineleyerek sözü Ebubekir Hazım Tepeyran'a bırakalım.

Sadi BORAK

DAHİLİYE NAZIRLIĞIM

Kabinenin Programı - Sadrazamın Vilayetlere Çektiği Telgraf

İkinci defa valilikle Bursa'da bulunduğum sırada (8 Şubat 1920 akşamında) Sadrazam Ali Rıza Paşa, Dahiliye Nazırlığını kabul etmekliğim, kendisiyle beraber Bakanlar Kurulunca da arzu edilmekte olduğundan bahisle onaylayacağımı içeren cevabı beklediklerini telgrafla tebliğ etti. (Belge 1).

Orhangazi ve Gemlik kazalarından dönerken birdenbire çıkan şiddetli soğukla karşılaşarak hastalanmıştım. Rahatsızlığımın ne kadar süreceği belli değildi. O zamanki duruma göre Dahiliye Nezareti makamı iğneli bir Enkizisyon sandalyesinden farksızdı. Bu yüzden de herhangi bir kabinenin, ya da Nazırın, özellikle Dahiliye Nazırının başarıya ulaşması ümidi pek zayıftı. Onun için bu teklifi kabule yanaşmaya cesaret edemiyordum. O saatte Defterdar Zekâi Bey ve mektupçu da yanımdaydı.

İstanbul'dan, telgrafhane aracılığı ile aldığımız bilgilere göre Dahiliye, Hariciye ve Adliye Nazırlarının istifa ettikleri anlaşılıyordu. Birkaç günden beri hasta ve yatakta bulunduğumdan ne zaman iyileşeceğim bilinmediği için böyle pek nazik bir zamanda Dahiliye Nezareti'nin - pek kısa bir süre

de olsa açık kalması uygun olmayacağından bahisle özür dilemek istedim. Zekâi Bey:

— Şimdi dışarıda gördüğüm hekimin ifadesine göre rahatsızlığınız alelade bir soğukalgınlığından ibaretimiş, dedi; üç günlük bir istirahat ve tedavi ile geçer. Bugünkü duruma göre, özellikle Dahiliye Nezareti'nin pek ağır bir yük, çok zor bir görev olduğunda şüphe yok. Fakat kolay, zor, her ne olursa olsun bu Nezaretin sandalyası boş kalmayacak; yetenekli, yeteneksiz birisi tarafından işgal edilecektir. Mademki bu böyledir, o makamda, idare işlerinin bütün derecelerinde bulunmuş ve memleketin hemen her tarafını görmüş ve tanımış bir zatın bulunması herhalde tercih edilir. Memleketin yararı için ve bir fedakârlık olmak üzere kabul etmeniz lâzım gelir. Reddetmek iyi olmaz.

Mektupçu da bu fikre katıldı.

Müşkülattan dolayı kabul etmemek ayıplanacak bir korkaklık olacaktı. «Başaramam» diye kabul etmemektense, kabul edip de elden geldiği kadar başarmaya çalışmak uygun olacağı için, karar verdim. Bu Nezaret, mensup olduğum mesleğin son basamağı, yani tabii bir aşamaydı.

Üçünde, ikişer kez olmak üzere on üç vilayetteki valiliklerim daima gürültülü ve pürüzlü işler dönemine raslamıştı. Fakat onların hiçbirisi bu sıradaki Dahiliye Nazırlığına benzemiyordu.

Sadrazama kabul ettiğimi arz etmekle beraber belki nakilden vaz geçilir ümidiyle gripten üç gündür yatakta bulunduğumu da ilâve ettim.

İki saat sonra Sadrazam, Dahiliye Nazırlığına tayinime «irade-i seniye» çıktığını tebliğ etti. (Belge 2)

Şubatın 14. günü vazifemi yapmaya başladım. Rahatsızlık nedeniyle Bursa'dan hareketimin birkaç gün gecikmesinden memnun oldum. Çünkü Kabinenin programı Meclis-i Mebusan'da, Âyan'da okunmuş (Belge 3) ve Sadrazam tarafından şu telgrafla vilayetlere tebliğ edilmişti:

«Son zamanda Meclis-i Mebusan'da okunan ve büyük bir çoğunlukla onaylanarak hükümete güvenoyu alan programın önemli noktalarından biri olduğu üzere Meclis-i Umumi toplanarak her türlü millî emellerin tek dayanağı, lilhamd, faaliyete başladığına göre meşrutiyet ilkelerinin her nevi engel ve etkilerden uzak olarak tamamiyle cereyan etmesi lâzım gelen memleket dahilinde bu Meclis'ten başka bir yerde millî irade namına söz ve mütalaaya artık yer ve imkân kalmadığından hükümet işlerine müdahale şeklinde her nevi eylemin cezayı gerektireceği tamimen tebliğ olunur.« (Belge 4)

Pek az bir süre sonra gazetelerde çıkan beyanatım'dan da anlaşılacağı gibi (Belge 5) Kabine'nin programı ve bu telgraf (Belge 6) yazıldığı günlerde Kabinede bulunmuş olsaydım nâzırlarla, özellikle Sadrazam'la aramızda daha ilk müzakerede anlaşmazlık çıkacaktı. Çünkü bu telgraf: *«Kuvay-i Milliye dağılsın, Heyet-i Tamsiliye ve onun namına hareketle yazışmalarda ve isteklerde bulunan Mustafa Kemal Paşa artık aradan çıksın»* demekti.

Halbuki ben, düştüğü tehlikeli uçurumdan memleketi çıkarmak mucizesini ancak Kuvay-i Milliye teşkilâtının başaracağına ve bundan başka hiçbir selâmet çaresi bulunmadığına inanıyordum.

Kabine'nin istifasından 20 gün kadar sonra tutuklanarak Harp Divanınca idam cezasına mahkûm edilmeme sebep olan davranışım ve beyanatım bu kanaatim nedeniyledir.

Ali Rıza ve Salih Paşalar kabinelerinde, yani iki defa Dahiliye Nezaretinde bulunuşum, arada fasıla bulunmayarak bir kabineden ötekine geçiş demek olduğu için hâtıraları ayırmaya gerek yoktur. Bu memuriyetlerim sırasındaki anılarımı kapsayan cep defteri, Harp Divanına götürülen bütün evrak ve dosyalarımdan önemli belgelerle beraber orada kaybolmuştur. Aradan uzun yıllar geçtiği için bu Nezarete ait anılarımı özet olarak bitirmek zorundayım.

Numuneyle beraber, bu anılarımdan bir bölümünü «*Vahşiyane Bir Muhakeme ve Caniyane Bir İdam Hükmü*» adiyle hapishanede yazdığım kitapta hikâye ettiğim için tekrara gerek görmüyorum. (*)

(*) 1944'te basılıp tükenmiş olan bu kitap da yayınlarımız arasında çıkacaktır.

GÖREVE BAŞLADIĞIM GÜNLERDE...

Memurların çıkarılmaları ve atanmaları Meclis-i Mebusan'da «Felah-ı Vatan Grubu» ile tartışma

Dahiliye Nezaretine başladığım günden itibaren tanıdığım, tanımadığım birçok milletvekilleri vesaire, «filan memurun azli tabii olduğundan yerine filanın tayini» veya filanın Ferit Paşa, İtilaf ve Hürriyet adamlarından», ya da «memleketi bugünkü hale getiren İttihatçılardan olduğu için bir dakika durdurulmayarak hemen azledilmesi» yolunda ihtarlar, iltimaslar karşısında kaldım.

Vaktiyle Şehremanetinde (Belediye Başkanlığında) bulunduğum esnada Emanet Muhasebeciliğinde bulunmuş ve iyi ahlakı bence sınanmış olan Nezaret Muhasebecisi Saim Bey, bana şu yolda açık yürekle bir hatırlatmada bulundu:

«Nezaretin büyük küçük bütün memurları diken üstünde oturuyorlar gibi. Her gün, her saat birinin, birkaçının işten çıkarılmak üzere olduğu hakkındaki söylentiler yüzünden herkes işi bırakıp kendi halini düşünüyor. Gerçekten değişiklikler yapılacaksa bunu bir an önce yaparak memurları korku ve kuşkudan ve bu suretle işleri yüzüstü kalmaktan kurtarmak lâzımdır. Her ne kadar ben: «*Nazır Beyi Şehremanetinden tanırım, kanunsuz kimseyi azeltemez*» diyorsam da söylentiler öylesine yaygın ki sözlerim kimseyi tatmin edemiyor.»

— Yarın, dedim, öğleden önce Nezarete bağlı bütün daire başkanlarım burada toplantıya çağırınız da kendileriyle biraz konuşalım.

Öyle oldu. Gelenlere:

— Arkadaşlar, dedim, küçük büyük memurlarımızdan bazılarının işten çıkarılacakları yolunda söylentiler olduğunu ne yazık ki haber aldım. Ben, sebepsiz, yani keyfî olarak memur çıkarmanın ve tayin etmenin şiddetle aleyhindeyim. Kanunen azli gerektirecek müspet bir sebep olmadıkça kimsenin işten çıkarılmasını uygun bulmam. Eğer azli gerekiyorsa o memuru bir gün bile çalıştıramam. Dairelerinize bağlı bütün memurlara bu sözlerimi söyleyiniz. Vazifelerini kalp huzuru ile görmeye devam etsinler.

Memurların değiştirilmeleri hakkında bana müracaat edenlere de bu yolda cevaplar veriyordum. Bununla beraber ihtarların, isteklerin bir türlü arkası alınamıyordu. Hatta, «Felah-ı Vatan Grubu» ileri gelenlerinden bazıları, azillerini ve tayinlerini arzu ettikleri memurların adlarını kapsayan listeleri Sadrazam'a verenler de bulunuyordu. Bir sabah Sadrazam Paşa:

— Bugün Meclis'te Felah-ı Vatan Grubu ile görüşüp konuşacağız, dedi. Salih Paşa da (Bahriye Nazırı) gelecek. Zatıâliniz de birlikte bulunursanız iyi olur.

İlk defa olmak üzere Meclis'e Sadrazamla gittim. Büyük odalarından birinde toplanmış olan Grup üyeleri bizi hürmetle kabul ettiler.

Evvela Sadrazam, sonra da Salih Paşa ile Grup ileri gelenleri arasında geçen uzun konuşmaları kelimesi kelimesine hatırlayamıyorum. Sadrazam Paşa'yı, Meclis'te okuduğu nutkun mahut fıkrasiyle vilayetlere çekilen telgrafın sebep olduğu teessür ve hiddet içinde şiddetli sözlerle hayli sıktılar. Hücum edenlerin başında «Heyet-i Temsiliye» den Rauf (Orbay) Bey vardı.

Sadrazamın: «*Biri Anadolu'da, biri İstanbul'da olmak*

üzere iki hükümetle memleket idare edilemez.» sözü, gürültüyü arttırdığı bir sırada 'İstanbul'un bize bırakıldığına dair' gelen telgraf Sadrazamın imdadına yetişti. Bu iyi fırsattan istifade ederek Babıâli'ye gitti.

Salih Paşa, daha yumuşak birkaç sözle sinirlerdeki gerginliği biraz gevşettikten sonra o da «Âyan'a gideceğim» diyerek kalktı. Onunla birlikte bana da gitmek düşerken Grupla biraz konuşmak maksadiyle: «*Birkaç dakika sonra bendeniz de gelir, zatıâlilerini Âyan Dairesinde bulurum*» diyerek kendisiyle birlikte çıkmadım. Salih Paşa çıktıktan sonra:

— Kardeşler, dedim, siz mebusluk, ben nâzırlık sıfatlarımızdan soyutlanarak kardeşçe, vatandaşça konuşalım. Evvela, Kuvayi Milliye teşkilatı memleketimiz için takdir ve teşekkürü mucip bir hayat eseridir.

Bu sözlerimi şiddetle alkışladılar. Tamamiyle hatırlayamadığım uzun sözlerden sonra Rauf Bey, bazı memurların, bilhassa Polis Müdürü Nurettin Beyle Dahiliye Memurin Müdürünün dehal işlerine nihayet verilmelerini talep etti.

— Geçen gün, dedim, bütün Dahiliye daire başkanlarını yanıma çağırarak kanunen çıkarılmasını gerektiren müsbet bir sebep olmadıkça azil ve bu suretle azli gereken bir memuru bir gün bile çalıştırmayacağımı söyledim. Aleyhlerinde elle tutulur bir sebep ileri sürülemeyen bu, memurları nasıl çıkartabilirim? Birini, İtilaf ve Hürriyete mensup denilmesinden dolayı çıkartacağız. Halbuki o partiye mensup olması dolayısiyle kanunsuz bir fiil ve hareketi gösterilemiyor. Diğerini sırf Ermeni olduğu için azlettirmek istiyorsunuz. İtilaf Devletleri mümessillerinin gözleri önünde sırf Ermeni olmasından dolayı kusursuz bir memurun işine nihayet vermekteki çirkinlik izaha muhtaç değildir. Özellikle bu adam, Van'da Vali muavini iken hükümete sadakatle hizmetinden dolayı Ermeni komitacıları tarafından ölümle tehdit ve kardeşi katledilmiştir. Şimdi, Ermeni diye bu adamı

işten çıkarırsak tersine bir mükâfatta bulunmuş oluruz. Nezarette çalışır bulduğum memurları tahkiksiz, tetkiksiz çıkarmaya başlarsam bunun sonu hem benim için, hem memleket için fena olur.

Bu sözler üzerine Rauf Beyin ısrarı biraz gevşemekle beraber hakkımı teslim etmedi.

Her türlü vatani vazifesini takdire değer bir azimle yapan, daima hak ve hakikati müdafaa eden Akşam gazetesi de o günlerde *(20 Şubat 1920 gününde)* şöyle yazıyordu:

«Polis Müdür-i Umumisi Nurettin Beyin tebdil edileceğine, istifa edeceğine dair bir iki günden beri bazı şayialar deveran ediyor. Hürriyet ve İtilaf mehafilinden intişar eden bu havadisin asıl ve esası olmadığı gibi tayini gününden beri en bitaraf, en faal bir polis müdürü olduğunu ispat eden Nurettin Beyin de istifası için hiçbir sebep mevcut değildir. Hürriyet ve İtilâf devrinde polis müdürü olan Nurettin Bey mevkiinin ve vazifesinin icâbatını takdir ederek derhal fırka ile alâkasını katetmiş, hatta fırkacılık gayretiyle kendisine vaki olan gayrımeşru tevkif emirlerine de itaat etmemiştir. Bugünkü hürriyetini, hayatını Ntrettin Beye medyun olan birçok zevat vardır.»

Toplantıda son söz olarak:

— Eğer, dedim; bu suretle kanaatime ve mesleğime aykırı olarak memurların azil ve tayinine zorlanacaksam, sırf yurt sevgisiyle bir fedakârlık olmak üzere kabul ettiğim Nezaretten çekilmek zorunda kalırım.

Birçoğu ile şahsen tanıştığımız milletvekilleri, övgülü sözlerle konuşmamıza müdahale ederek tartışmaya son verdirdiler.

İSTANBUL'UN İŞGALİ

Millî Hareketleri söndürme girişimi

Memuriyetimin yazışma işlerini günü gününe görüyor ve birikmelere meydan vermemek için geceleri de çalışmaya mecbur oluyordum. Bu nedenle de haftada birkaç gece Erenköyü'ndeki evime gitmeyerek Nezaret dairesinde yatıyordum.

İstanbul'un işgali gününden bir gün önce gene Babıâli'de kalmıştım.

Fransız generali Franchet d'Esperey, Mütareke'den sonra, yani bu tarihten 16 ay kadar önce binlerce askerle Bulgaristan'dan gelip İstanbul'u harp ile zaptetmiş olan Sultan Mehmet'i taklit ederek beyaz bir at üstünde şehre girmişti. İstanbul'daki Rum, Ermeni, hatta Musevilerin pek taşkın ve kaba gösterilerine duyarlı ve aydın bir Fransız generalinin gösterileri şiddetle yasaklayacağı yerde hoş görmesi hayret ve üzüntü uyandırmıştı. Bu suretle İstanbul, çok daha önce devletlerin askerî işgalleri altına girmiş demekti.

İstanbul'da yalnız Fransız generali ve Fransız askeri bulunmasına İngilizlerin tahammül edemeyeceği biliniyordu. Onlar, verdikleri büyük kayıplara rağmen Çanakkale Boğazını aşamamıştı. Ancak Mütareke'den sonra Çanakkale'yi geçebilen İngilizlerin Boğaziçi'ndeki görkemli gemile-

rinden şehre asker çıkarmak isteyecekleri biliniyordu. Son zamanlarda okuduğum Fransız gazetelerinden Le Temps, Le Journal, İngilizlerin İstanbul'u işgal etmek istediklerini sert bir dille eleştiriyordu. Hatta Le Journal, 8 Mart 1920 tarihli sayısında şöyle diyordu:

«İstanbul'un İngiliz askerleriyle işgali lüzumunden bahseden İngiliz gazeteleri halkın saflığını kötüye kullanıyorlar. Osmanlı hükümet merkezinin aylardan beri askerî işgal altında bulunduğu Londra'da bilinmiyor mu? Fransa'nın İstanbul'da bir tümen ile bir tugaydan oluşan bir kuvveti vardır. Bu kıtanın kumandanı ise pek tabii olarak General Franchet d'Esperey'dir. İstanbul'da asayiş mükemmel biçimde temin edildiğine göre bu işgal için başka sebepler aramak gerekir.

Versailles, ya da Sen Gérmen antlaşmaları tarzında bir antlaşma Türklere verildiği gün, çıkacak olan zorluklar böyle mi bir yana itilmek isteniyor? Doğu'nun durumuna uygun bir antlaşma yapılması daha doğru olmaz mı? Mesele pek basittir. 1918 bozgununda Türk meselesini Müttefikler istedikleri gibi hal edebilirlerdi. Harbin tek sorumlusu olan İttihat ve Terakki çetesini fırtına ortadan kaldırmıştı. Bu fırsattan istifade edilemediği gibi Mütarekeyi yalnızca yapan İngilizler Türklerin silahlarını kasden bıraktılar.

Diğer yandan, Müttefikler Mütareke şartlarını iki kez bozdular. Mütarekeye birinci darbe İtalyanları Antalya'ya, ikincisi Yunanlıları İzmir'e göndermekle oldu. Bunun sonucu olarak harekete gelen Türk millî hissi, Mustafa Kemal başta olmak üzere İngilizler tarafından bırakılan silahlarla bir ordu vücuda getirdi. Trakya'nın, Ermenistan'ın, Kürdistan'ın, kısacası topraklarının dörtte üçü alınacağı söylendiği bir sırada Türklerin de böyle hareket etmesi çok olağandır.

Maraş meselesi etrafında da çok gürültü yapılıyor. Halbuki bu mesele pek basittir. Adana'yı ve cıvarını askerleri-

miz bu yılın başlarında işgal ettiler. Adana'nın işgali, Sultan'ın, (Vahdettin) İstanbul'dan uzaklaştırılmasını isteyen Lloyd George'un Osmanlı çevrelerinde uyandırdığı galeyan sıralarına rasladı. Tedbirsizliğimize ek olarak bu kente Ermenilerden oluşan kıtalar gönderilerek önceden tahmini pek kolay olan olayların çıkmasına sebebiyet verildi. Sekiz gün bombardımandan sonra Maraş'tan geri çekilmek gerekti.

Ermeniler, askerlerimizle beraber gayet kötü koşullar içinde Maraş'tan çekildiler. Kar ve soğuktan birçokları öldüler. Şimdi Maraş'ta tam bir sessizlik vardır. Türk Hükümeti Maraş'ın askerimiz tarafından işgalini ve oraya uluslararası bir tahkik heyeti gönderilmesini istiyorlar. Oysa bu meselede bu kadar yaygara koparmaya gerek yoktu. Türkiye gerçekten paylaşılmaya başlandığı zaman bu feryat daha da yükselecek ve olaylar çıkacaktır. Boğaziçinde, ya da sahillerin bazı noktalarında yapılacak gösterilerin olayları hızlandırmasından başka bir işe yarayacaklarına bizi inandıramazlar. Türkler Asya'ya sürüldükleri gün ne olacağını olaylar bize şimdiden hissettiriyor. Gerçek Türk hükümeti İstanbul'da değil, Sivas'tadır. On beş milyon Türk'ü ortadan kaldırmaya yeterli bir kuvveti hazırlayabilecek olanlar, asıl hükümeti bulmak için Sivas'a gitmelidirler. Fransa, Sivas'takilerle anlaşmayı tercih etmektedir...»

Burada, hükümetimizin uluslararası bir tahkik heyeti istemine ilişkin olarak bir «katliâm» haberine değinmek isterim: Londra gazeteleri orada Ermenilerin Türkler tarafından katledildiği yolunda pek hararetli yaygaralarda bulunuyorlardı. Temps gazetesi başta olmak üzere Fransız gazeteleri: «Bu katliam (toptan öldürme), Londra'da kasten uydurulup yayılıyor; yalandır» diyorlardı.

Tasviriefkâr gazetesinin İngiliz işgalinden sonra çıkan sayılarından birinde bu yalan katliamdan bahseden bir makaleye «katliamlar» başlığı konulmuş olduğunu görerek makalenin içeriği ile çelişen bu başlığı niçin koyduklarını te-

lefonla Başyazar Ebuzziya Velit Beyden sordum. Dedi ki:

— Başlık «Uydurma Katliamlar» idi. İngiliz sansürü «uydurma»yı çıkardı.

Gazetenin provasını da getirerek gösterdi. Bu kelimenin gerçekten mavi kalemle çizilmiş olduğunu gördüm.

Şimdi tekrar konumuza, İstanbul'un işgali olayına dönebiliriz.

Fransız gazetesinin verdiği bilgilerden dolayı İngilizlerin zırhlılardan asker çıkarmakta olduklarına dair Babıâli'de pek erken aldığım haberlere pek de şaşmadım. Bu işgali, mevcut Fransız askerlerine ilâve olarak biraz da İngiliz askeri çıkarılması şeklinde yorumladım. Fakat, Fransız askerleri gibi İngilizlerin de şehre gündüz çıkmalarına hiçbir engel bulunmadığı halde bu çıkışın hâlâ muharebe eden bir şehre gece baskını şeklinde yapılmasına bir mânâ veremedim.

Ben, İngiliz askerlerinin gece çıkmalarına şaşarken ard arda aldığım resmî haberler, özellikle gün doğmadan önce otomobillerle X. Kafkas Tümeni'nin Şehzadebaşı'ndaki karargâhına gelen İngiliz müfrezesi oradaki koğuşta ve uykuda bulunan askerlerimizden Muzika efradından oldukları için silâhları bulunmayan masumlardan beşinci öldürüp onunu feci surette yaralamaları ve bunlar arasında nöbetçi çavuşunu bizzat müfreze subayının katletmesi gibi pek kötü bir başlangıca göre bu uygar işgalcilerin şehirde vahşice bir katliama girişmelerinden kurtulmak gerekeceğini hatıra getirdi.

Telefonlar tatil edilmiş olduğu için kimse ile konuşmaya imkân bulamadım. Sadaret dairesine girerek Sadrazam Salih Paşanın gelmesini bekledim. Çok gecikmedi, ardından da kabine üyeleri geldiler. Salih Paşaya Müttefik Devletler komiserlerinin gönderdikleri notayı ve ilişiğini okuduk. Nota şöyleydi:

«Fransa, Büyük Britanya ve İtalya Yüksek Komiserleri

İstanbul şehrinin Martın on altıncı günü saat ondan itibaren Müttefik Devletlerin askerî işgali altına alınacağını zatıâlilerine arza Müttefikler Meclisi tarafından memur edilmişlerdir. Bu hususa dair komiserlerce alınan kararları kapsayan varaka ilişiktir.

Bundan başka komiserler, gûya «millî» denilen ve bir çok yerlerde ve bilhassa Adana Vilayetinde vukua gelen hadiselerden dolayı mesuliyetlerinde şüphe olmayan bu harekâtı idare eden Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşlarının Osmanlı Hükümeti ile hiçbir münasebeti olmadığının ilân, ve bu hareketin takbihi (kınanması) hususunu talep etmeye dahi mezkûr Âli Meclis tarafından memurdurlar.

Şunu da Osmanlı Hükümeti'ne arz etmeye mecburuz ki bu gibi hareketler ve ifratkârane haller tekrarlandığı takdirde Türkiye ile sulh şartları şiddetlenecek ve evvelce vaki olan müsaadeler geri alanacaktır.

İstanbul'un işgali, sulh şartları kabul ve icra mevkiine konuluncaya kadar devam edeceğini de ilâveten beyana memuruz.»

Bu notaya ilişik beyanname de şöyle idi:

«Biz Fransa, Büyük Britanya ve İtalya Komiserleri Müttefik Meclis-i Âlinin emirlerine uyarak aşağıdaki hususlara karar veriyoruz:

1 — İstanbul şehri 16 Mart saat ondan itibaren Müttefik Devletlerin askerî işgali altına alınacaktır.

2 — Şehirlerin işgalinden dolayı gereken bütün askerî tedbirler Müttefik Devletler Komiserleri namına Müttefik Askerî Hükümet tarafından ittihaz ve icra olunacaktır.

3 — Yukarıdaki maddede beyan olunan tedbirler cümlesinden olmak üzere Harbiye ve Bahriye Nezaretleri işgal olunacak ve bunların bütün emirleri ve muhaberatı kontrol edilecektir.

4 — Telgraf, Posta ve telefon kontrolu.

5 — Polis ve bütün matbuat ve İstanbul ile askerî işgal

mıntakası dahilinde intizam ve emniyet-i ammenin muhafazasına mütealik nizamatın tatbikatı pek sıkı bir surette kontrol edilecek...»

Bu notaya, Kabinece uzun müzakerelerden sonra Sadrazam Paşa tarafından yazılan Fransızca cevabın Hariciye Nezaretince tercüme ettirilen Türkçesini tarihî bir vesika olduğu için aynen buraya nakledeceğim:

CEBAVÎ NOTANIN TERCÜMESİDİR

«İstanbul şehrinin Martın on altıncı günü saat ondan itibaren Düvel-i Müttefika işgal-i askerîsi altına alınacağı ifadesini havi olarak müştereken senaverlerine irsal buyurdukları notayı aldım.

İstanbul'daki hal ve vaziyette Müttefiklerin emniyetini tehdit edecek hiçbir şey olmadığını bu münasebetle kayt ve işarete cüretyab olurum, İstanbul'da hiç bir iğtişaş zuhur etmediği gibi zuhuru ihtimalini derpiş ettirebilecek hiçbir sebep mevcut değildi. Zaten Düvel-i Müttefikanın ellerinde her ihtimale karşı kâfi kuvay-i askeriye vardı.

Şu ahvale nazaran Hükümet-i Osmaniye böyle bir tedbire neden lüzum görüldüğünü anlamamakta ve en esaslı hukukuna bu suretle ika olunan tecavüze karşı protesto etmeyi vazifesi addeylemektedir.

Anadolu'daki harekete gelince: Zat-ı asilânelerince malûmdur ki bu hareketi tevlit eedn başlıca sebep Aydın Vilayetinin hiçbir hakka mukarin olmayarak Yunan askerleri tarafından işgali ve asakir-i mezkûre canibinden oralarda yerli Rumların iştiraki ile misli görülmemiş şenayi ve mezalim irtikâp edilmesi keyfiyetidir. Yine o esnalarda büyük bir Ermenistan ile Trabzon havalisinde bir Rum hükümeti teşkil edileceğine dair musirren deveran ettirilen rivayâttan mütehassıl havf ve heyecan ve buna mümasil di-

ğer endişeyi mucip şayiat ve neşriyat, hareket-i mezkûrenin Aysa-yi Suğra'da daha geniş bir sahada tevessüüne yardım etmiştir.

Osmanlı Hükümetinin bigâne bulunduğu bu hareket Mütarekenin gerek uzun müddet devam eylemesinden, gerek tatbik şekillerinden dolayı nüfuz-i hükümetin hayliden hayliye tenakuz etmiş olması hasebiyle hükümetin murakabesinden bissuhule hariç kalmıştır. Hükümet, mevzubahsolan hareketi idare edenler yahut taraftarları canibinden ika edilebilmiş olan harekât-ı ifratkâraneyi ret ve takbih eyler.

Bu vesile ile de Babıâli Mütareke'nin akd-i hininden beri Asyayi Suğra'nın hiçbir tarafında katliamlar vuku bulmamış olduğunu tekrar beyan eyler. Maraş vekayiine gelince: Onların esbabını Babıâli evvelce tafsil ve izah etmişti. Vekayi-i mezkûre ahali-i Müslime ile müselleh Ermeni müfrezeleri arasında vukua gelmiş ve bizzat Ermeniler tarafından sebebiyet verilmiş olan bir takım müsademattan ibarettir. Bu müsadematın bazılarınca Ermenilerin katliam tarikıyle katilleri şeklinde irae edilmek istenilmesine karşı Babıâli izhar-ı teessüf eder ve vekayi-i mezkûre hakkında bir heyet-i muhtelita marifetiyle tahkikat icrasını Fevkalade Komiserlerden zaten talep etmiş olmağla işbu talebinde ısrar eyler.

Zatıâlileri, vekayi yahut ifratkârane muamelat-ı mümasilenin tekerrürü halinde Türkiye ile sulh için derpiş edilen şeraitin daha ağır olabileceğini ve vuku bulan müsaadettan rücu kılınabileceğini salifüzzikr notasında ilâve ediyorlar.

Memleket dahilinde emniyeti ihlal edici mahiyette vukuat tahaddüs eylemeyeceği ümidindeyim. Diğer cihetten, birkaç kişinin mülahazasızca fiil veya kavilerinin netayicini bütün millet-i Osmaniyeye tahmil etmek ve milletin mukadderatını kendi iradesinden hariç tesadüfi vukuata rapt ve talik eylemek hususunun muhik olmayacağını Düvel-i Müt-

tefika'nın tasdik edeceklerine mutmainin. Türkiye hakkındaki mukarreratında Müttefikler Meclis-i âlisinin daha yüksek hissiyat ve mülahazattan mülhem olacağında şüphe etmemekteyim.

İhtiramat-ı faikamın kabul edilmesini zatıâlilerinden rica eylerim.»

Bu cevabın müzakeresiyle meşgul iken gelen akşam gazetelerinde gördüğümüz «tebliğ-i resmî» hepimizi şaşırttı. «Tebliğ-i resmî» denilince hükümet tarafından verilmiş olacağı tabiidir. Halbuki bundan bütün vükelanın, hiç olmazsa Sadrazam, Harbiye ve Dahiliye nazarlarının haberleri bulunmak lâzım geleceğinden daha ilk satırı okur okumaz hep hayretle birbirimize bakıştık.

Gazetelerde bunu takip eden «İstanbul ahalisine ilân» başlıklı satırların altındaki şu imza «General H. F. Wilson», bu resmî tebliğin siyasi mümessiller tarafından verildiğini açıklığa kavuşturdu. Halka, hükümet tarafından verildiğini zannettirmek için bile bile öyle yazılmış olan bu peçeli resmî tebliğ her tarafça, bilhassa Anadoluca pek şiddetli heyecanla karşılanacağı için notanın cevabından önce hükümetçe bir resmî tebliğ yayınlanmasında acele ederek derhal şunu yazıp bütün gazetelere gönderdik:

RESMÎ TEBLİĞ

«İtilaf Devletleri mümessil-i siyasilerinin bu sabah hükümete verdikleri notada ve bu akşam gazetelerinde intişar ettiği görülen tebliğ-i resmîlerinde beyan olunduğu üzere İstanbul bugünden itibaren ve muvakkaten işgal-i askerî altına alınmış ve uhde-i hükümete terettüp eden vezaif ifa kılınmış bulunmakta olduğundan cümlenin kemal-i sükûn ile iş, güçleriyle meşgul olmaları tavsiye olunur.»

Ertesi günü gazeteler bunu «Hükümetimizin tebliğ-i res-

mîsi» başlığı ile ve Mümessillerin tebliğini de «Tebliğ-i resmî» unvanıyle bunun altına koymuşlardı.

İtilaf Devletleri Mümessilleri tarafından verildiği gizlenerek ve açıklanmasını arzu eden hamiyetli gazete müdürlerini tehdit ederek aynen yayınlattıklarından tebliğ ile bunu takip eden imzalı iki ilân biz Türkler için hiç unutulmayacak tarihî belgelerden oldukları için onları da olduğu gibi buraya naklediyorum:

İSTANBUL AHALİSİNE İLAN

«Mademki İstanbul'da nizam ve intizamı idame (sürdürmek) için idare-i örfiye ilânına lüzum görülmüştür. Ben, zirde (aşağıda) mümzi (imzası olan) İstanbul'da bulunan Kuva-yı Mutelife Umum Kumandanı sıfatiyle ilân ederim ki Kuva-yı Mutelife zabitan ve efradından, yahut Düvel-i Mutelife veya bitaraf hükümet sefarethanesinden mazbut vesikası olmayanlardan mâda herhangi bir kimsenin kendi şahsı, meskeni dairesinden hariç bir mahalde silâh taşıması katiyen memnudur.

Başlıca eslaha-i nariye (ateşli silâhlar) ve namlısı 8 santimetreden uzun bıçak ve hançerler silâh addolunacaktır. Berveçhi bâla tanzimata muhalif (yukarıdaki düzenlemelere aykırı) hareket edenler divan-ı harb-i örfiye (sıkıyönetim mahkemesine) verilir. Oradan karargir olacak idam veya buna mümasil mücazat ile tecziye olunacaktır.

Herhangi nevi içtima katiyen memnudur. Böyle bir içtimadan mesul olanlar divan-ı harb-i örfiye veriilp orada karargir olacak idam veya buna mümasil mücazat ile tecziye olunacaklardır.»

16 Mart 1920

Kuva-yı Mutelife Kumandanı General
L. F. Wilson

Beş buçuk yıl önce Osmanlı ülkesinin kaderini her nasılsa elde etmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin telkinlerine kapılarak Osmanlı Devlet ve milletini Umumi Harp'e iştirak ettirdiler.

Bu haksız ve meşum siyasetin neticesi malumdur. Osmanlı Devlet ve milleti bin türlü felaket geçirdikten sonra öyle bir mağlubiyete uğradı ki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başları bile bir mütareke akdederek kaçmaktan başka bir çare bulamadılar. Mütarekanamenin imzasından sonra İtilaf Devletlerine ağır bir vazife düştü. Bu vazife eski Osmanlı mülkünün bütün ahalisinin mezhep ve sınıf farkı ayırmaksızın mutlu gelecek ve gelişmelerini, ekonomik ve sosyal hayatlarını temin edecek bir sulhun temellerini atmaktan ibaretti.

Sulh Konferansı bu vazifenin ifasiyle meşgulken kaçan İttihat ve Yerakki ileri gelenlerinin yolunda yürüyen bazı kişiler «Teşkilat-ı Milliye» takma adı altında bir düzen kurarak ve Padişah ile hükümet merkezinin emirlerini hiçe saymakla savaşın acı neticesinden büsbütün tükenmiş olan ahaliyi askerlik için toplamak, çeşitli unsurlar arasında nifak çıkarmak, millî yardım bahanesiyle ahaliyi soymak gibi fiillere cüret ettiler ve bu veçhile sulh değil âdeta yeni bir muharebe devrini açmaya teşebbüs ettiler.

Bu teşvikler ve tahriklere rağmen Sulh Konferansı vazifesine devam etti ve nihayet İstanbul'un Türk idaresinde kalmasına karar verdi. Bu karar Osmanlıların kalplerini müsterih edecektir. Ancak, bu kararlarını Babıâli'ye tebliğ ettikleri zaman icrasının ne gebi şartlara tabi olduğunu da ihtar ettiler.

Bu şartlar Osmanlı vilayetlerinde bulunan Hıristiyanların hayatlarını tehlikeye maruz bırakmamak ve halen İtilaf Devletleri ile müttefiklerinin askerî kuvvetleri aleyhine mü-

temadiyen vuku bulmakta olan hücumlara son vermekten ibaretti. Hükümet merkezi bu ihtara karşı bir dereceye karşı iyi niyet göstermiş ise de «Teşkilat-ı Milliye» takma adı altında hareket eden kişiler ne yazık ki teşviklerinden ve tahriklerinden vaz geçmek istemediler. Aksine, hükümeti kendi hareketlerine iştirak ettirmeye teşebbüs eylediler. Herkesin hevesle beklediği sulh için büyük bir thlike teşkil eden bu vaziyete karşı İtilaf Devletleri yakında karar altına alınacak sulh hükümetlerinin tatbikini temin edebilmek üzere gerekli tedbirleri düşünmeye mecbur oldular. Bunun için bir tek çare buldular: Bu da İstanbul'u muvakkaten işgal etmekti. İşbu karar bugün icra mevkiine konulduğundan efkârıumumiyeyi aydınlatmak için aşağıdaki hususlar tasrih olunur:

1 — İşgal muvakkattır.

2 — İtilaf Devletlerinin niyeti saltanat makamının nüfuzunu kırmak değil, bilakis Osmanlı idaresinde kalacak olan memleketlerde o nüfuzu kuvvetlendirmektir.

3 — İtilaf Devletlerinin niyeti yine İstanbul'dan Türkleri mahrum etmemektir. Fakat maazallahi Teala taşrada umumi karışıklık veya katliam gibi vakalar zuhur ederse bu kararın değiştirilmesi muhtemeldir.

4 — Bu nazik zamanda Müslim olsun olmasın herkesin vazifesi, kendi işine gücüne bakmak, asayişin teminine hizmet etmek, Osmanlı Devletinin enkazından yeni bir Türkiye'nin yaratılması için son bir ümidi, cinnetleriyle mahvetmek isteyenlerin iğfallerine kapılmamak ve hâlâ saltanat merkezi kalan İstanbul'dan verilecek emirlere itaat etmektir.

5 — Yukarıda belirtilen teşviklere iştirak eden kişilerin bazıları İstanbul'da tutuklanarak onlar tabii kendi fiillerinden ve bilahare o fiillerin neticesi olarak vukuu melhuz hallerden mesul tutulacaktır.

MUSTAFA KEMAL PAŞA İLE GİZLİ YAZIŞMA

Önceki bölümde bahsettiğim gibi Mebusan Meclisinde «Felah-ı Vatan Grubu»nda memurların tayini ve çıkarılmaları yolundaki tekliflere, sıkıştırmalara temas etmiştim. Benden önceki Dahiliye Nazırı tarafından iki Anadolu vilayetine tayin olunan valiler Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmemişti. Benim zamanımda bu gibi muamelelerle karşılaşmamak için Mustafa Kemal Paşa ile anlaşmaya karar verdim. Bu konudaki yazışmanın mektupla, ya da vilayet şifresiyle yapılması sakıncalı olacağı için akrabamdan olan ve o yıllarda Muhacirin Umum Müdürlüğü'nün İskân Şubesi Müdürlüğü'nde bulunan Maruf Beyi, Afyonkarahisar ve Ankara'da muhcir (göçmen) işlerini denetleyecekmiş gibi göndermeyi uygun buldum.

Bir gün önce Felah-ı Vatan Grubu'nda kendisini bir hayli hırpalayan Rauf Bey arkadaşlarının müdahale ve tecavüzlerini kısıtlama yolunda bir teşebbüsten Sadrazam Ali Rıza Paşa'nın memnun olacağını biliyordu. Bu maksadımı -gereğinde Ankara ahvalini tahkike memur edilmiş gibi maskelemek imkânını da ilave ederek- kendisine gizlice söyledim. Sadrazam Ali Rıza Paşa:

— Bu teşebbüsten bir faide umuyorsanız pekala olur, dedi.

— Herhalde bir faide ummuduğum için teşebbüs ediyorum, cevabını verdim.

Hatırımda kaldığına göre Mustafa Kemal Paşaya söylemek için Maruf'un not ettiği şeylerden başlıcaları şunlardı:

1 — Bursa'da vali iken imkân derecesinde hizmet ettiğim Kuvayi Milliye'ye burada daha çok hizmet etmek üzere evvela Rauf Bey vesairenin aşırı müdahalelerinin engellenmesi;

2 — Buradan Anadolu'ya gönderilecek vali veya mutasarrıfları Harekât-ı Milliye'ye hizmet ve yardım edecek kişilerden seçeceğim için bazı valiler gibi benim göndereceklerimin reddedilmemesi;

3 — İdarî ve içtimai düşüncelerimi kapsayan «Sanihat» namiyle basılan ve bir nüshası Maruf Beye verilen kitaptaki fikirlerimden de anlaşılacağı gibi idare işlerini, mutlaka idare mesleğinden yetişmiş kimselere verilmesi emelinde bulunduğum için bir kaymakamın mutasarrıflığa, bir mutasarrıfın valiliğe terfi ve tayini yolunda vaki olacak tavsiye ve önerilerini derhal yerine getireceğimi;

4 — Mustafa Kemal Paşa ile Babıâli şifresi ve Vilayet vasıtasiyle yazışma uygun olmadığı için aramızdaki yazışmalara mahsus bir şifre anahtarı tertip edilmesi.

Maruf Bey bir hafta sonra bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından yazılmış uzunca bir mektupla döndü. Mustafa Kemal Paşa bu mektubunda:

Maruf Beyin gönderilmesinde pek isabet edildiğinden, kendisiyle uzunca konuşulduğundan bahsederek gönderdiğim kitabı baştan aşağı okuyarak ileri sürülen mütalaa ve düşüncelere katıldığını pek alçak gönüllülükle ve gönül alıcı sözlerle bildiriyordu.

Maruf Bey, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesini şöyle hikâye etmişti:

«Mustafa Kemal Paşa gerçekten çok zeki ve cidden mütefekkir (düşünür) bir kişi. Beni, ümidimin kat kat üstünde iltifatlarla kabul etti. İki defa yemeğe alıkoydu. İlk buluşmamızda geceyarılarına kadar her şeyden konuştuk. Bu su-

retle anlaşmak için gönderilişimden çok memnun olduğunu tekrar tekrar söyledi.

Rauf Bey vesairenin memurların azli ve tayini hususundaki müdahale ve tazyiklerini, söyledim.

— Ben onlara ihtar ederim. Bununla beraber Nazır Beyefendi onlara o kadar ehemmiyet vermesin, dedi.

Zaten tanıdığım Hakkı Behiç (Bayiç) Bey, Paşanın maiyetinde çalışıyor. Paşanın emri üzerine şifre anahtarını Behiç Beyle birlikte tertip ettik. Mustafa Kemal Paşayı yakından tanıyınca Anadolu harekâtının muvaffak olacağı hakkındaki ümit ve güveninize ben de katılırım.

Paşa üç şey arzu ediyor:

İlki, Kastamonu Defterdarı Ferit (Törümküney) Bey Kuvayi Milliyeye hizmetinden dolayı azledildiğini iddia ediyor. Hazım Beyefendi bunu tahkik ederek vazifesine ait bir kusurundan dolayı olmayıp da hakikaten Kuvayi Milliye'ye hizmetinden dolayı azledilmişse yerinde bırakılmasına himmet buyursunlar, dedikten sonra ilâve ettiler:

— İkinci olarak, Ali Fuat Paşa'mn bir tahsisat meselesi var. Onu da Harbiye Nazırı.na yaptırsınlar. Üçüncüsü, Üsküdar Mutasarrıfı Ziver'in Harekât-ı Milliye aleyhinde olduğu anlaşılıyor. Bunu bir an evvel oradan defetsinler. Bu adamın oradan kaldırılmasını, bu suretle aramızdaki anlaşmanın ilk ve fiilî eseri sayacağım...»

Aradan uzun yıllar geçtiği için kesin olarak hatırlayamıyorum. Galiba, Kuvayi Milliye'nin meşruiyeti hakkında hükümetçe bir beyanname yayınlanması veyahut Dahiliye Nezareti'nden vilayetlere tebligat yapılması, karşılıklı teklifler arasındaydı.

Evvelce maarif müdürlüklerinde bulunup idare işlerinde bulunmamış olduğu için vazifesini gereği gibi yapamamakta olduğu anlaşılan Üsküdar Mutasarrıfı Ziver'i, mesleği dahilinde bir memuriyete tayin etmesini Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Beyden özel olarak rica ettim. Bunun

üzerine de, Maarif Nazırından vaat alarak Üsküdar Mutasarrıfını azlettim. Benim tarafımdan azledilmesi Ziver Beyi Ferit Paşa'nın gözünde değerlendirdi. Bir iki ay sonra da Bursa'ya vali tayin edilmek suretiyle mükâfatlandırdı. Yurdun yararı düşüncesiyle yapılan şu azil, Ziver Beyin valiliğe terfiine sebep oldu.

Defterdar ve Ali Fuat (Cebesoy) Paşa işleri de ait oldukları nazırlara özel olarak söylenerek gereği yaptırılmıştı.

Kuvayi Miliye'nin meşruiyetini ilân meselesine gelince: Kabine arkadaşlarımızdan çogu, Kuvayi Milliye'den memlekete bir fayda geleceğine inanmamakla beraber böyle bir resmî ilânın padişaha karşı bir isyan sayılacağından buna imkân yoktu.

Fakat, Bahriye Nazırı Salih Paşa'nın Anadolu'ya gönderilerek merkezle Heyet-i Temsiliye arasında resmen bir anlaşma husulü, bu meşruiyetin tanındığına lüzumu kadar delâlette bulundu. Sadrazam'ın Meclis'te okuduğu söylevin şu «giriş»i de:

Çalışma arkadaşlarımla beraber hükümet mesuliyetini üzerime aldığım zaman memleketin ne halde bulunduğu hepinizin malumudur. O esnada hükümet seçimlere hemen başlayarak Meclis-i Mebusan'ın hemen toplanması ve hükümet merkezi ile Anadolu arasında ortaya çıkan muhaberatın kesilmesine kadar varan soğukluğun giderilmesi gibi önemli görevler karşısında bulunuyordu. Bu görevlerin yapılmasına çalışılarak Merkez'le Anadolu'nun mektup ve telgrafla yazışmaları temin edildiği gibi Elhamdülilah yüksek Meclisinizin burada toplanması dahi nasip olmuştur...»

Anadolu'daki harekâtın ve Kuvayi Milliye'nin tanındığını içermekteydi. Bununla beraber her fırsat düştükçe ben, bu meşruluğu gazetelere beyanat suretiyle ilandan geri durmadım. Divan-ı Harpçe idamıma kâfi bir cürüm sayılan bu beyanatımın bir kısmı Harp Divanı kararnamesinde de yazılı olup Divan-ı Harp ve hapishaneler hâtıralarına ait ya-

zılarımda görülecektir. Onun için burada tafsilat verilmesini gereksiz görüyorum.

Her ne kadar bu yazışmadan beş gün sonra Ali Rıza Paşa Kabinesi istifa ederek yerine gelen ve beni tekrar Dahiliye Nezareti'ne alan Salih Paşa Kabinesi Harekât-ı Milliye'nin gayrımeşru olduğunu ilan için İtilaf Devletleri mümessilleri tarafından ileri sürülen mükerrer teklifleri uygun görmemiş ve bu nedenle istifaya mecbur olmuştur. (*)

(*) Bu meselenin tafsilatı ikinci defa bulunduğum Dahiliye Nezaretli hâtıraları arlsında ayrı bir bölümde anlatılacaktır.

Yedi ay kadar hapsolunduktan sonra İkinci bir Harp Divanı tarafından tahliye edildim. Kışın en şiddetli bir zamanında İngilizlerin tutuklamasından çekinerek gizlice gittiğim Ankara'da nasıl kabul edildiğimi sırası gelince yazacağım.

BİGA OLAYI

Ahmet Anzavur ve Vahdettin'e verilen şikâyetname

Kuvayi Milliye'nin yeni teşekkül ettiği sıralarda karşılaştığı iç tepkilerin ve zorlukların en önemlilerinden biri de Biga olaylarıdır. Vahdettin'in görünür görünmez vasıtalarıyla kamuoyu yanıltılmış ve Kuvayi Milliye aleyhine tahrik olunmuştur. Bununla beraber oralardaki Kuvayi Milliye mensuplarından bazılarını da aşırı gayretleri ve idaresizlikleri bu tahriklere yardımcı olduğu için 1920 Şubatında Biga kazası dahilinde esef verici olaylar çıkmıştı.

Ahali ile Kuvayi Milliye arasındaki çarpışmalarda ahaliye kumanda eden Ahmet Anzavur, Vahdettin'in önemli bir âleti idi. Şurasını da ilave edeyim ki bu aşırı hareketlerinden dolayı Kuvayi Milliye kumandanlarından bazıları Balıkesir'de divan-ı harbe verildiği mahallinden Harbiye Nezareti'ne bildirilmişti.

Dahiliye Nezareti'ni ifaya başladığımdan birkaç gün sonra Yıldız Sarayında Başkâtip Ali Fuat (Türkgeldi) Beyle konuşurken, galiba Biga'daki hizmetlerine mükâfat olarak şöyle dedi:

— Anzavur'un İzmit Mutasarrıflığına tayini herhalde mahzuziye-ti şâhâneyi mucip olacaktır.

İdare işlerinde meslekten yetişmeyen kimselerin kullanılmasının, devlet ve memleket için pek çok zararlar getirdiğini pek çok gördüğüm için bu adamın mesleği dahilinde bir işe tayininin kendisi için daha hayırlı olacağını, söylemiştim.

Anzavur'a, Biga'ya gitmeden önce padişah tarafından bir kılıç mı, yoksa değerli bir Kur'an mı verildiği söylentileri çıkmıştı.

Anzavur'un, Biga çarpışmalarında Kuvayi Milliye müfrezelerine üstünlük sağlaması ve böylece muhalefet ve mukavemet dairesinin genişlemekte olduğu hakkındaki haberler padişahla Hürriyet ve İtilafçıları pek sevindiriyordu. Memleketin selâmetini ancak Kuvayi Milliyetinin başarısında görenleri de çok mahzun etmişti.

Bu olayların nedenlerini ve sonuçlarını araştırmak ve tekrarına engel olmak için Harbiye, Dahiliye Nezaretleriyle Meşihat'tan seçilmiş kişilerden oluşan bir heyet de Biga'ya gönderilmişti. Hangi taraf sebebiyet vermiş olursa olsun vuku bulan çarpışmaların iki tarafın kayıplarının yerine getirilmesi mümkün olmadığından bu heyetin, asıl ve gizli vazifesi, Kuvayi Milliyenin bütün vatanın, bu arada Biga Kazası ve ahalisinin selametini sağlayacak tek kuvvet olduğuna ahalinin ileri gelenlerini doğru yolu göstermek suretiyle, ikna etmekti. Böylece de çarpışmaların tekrarlanmaması için heyeti oluşturan kişilerin fikirlerine ve ahlakına güvenilir kişilerden seçilmiş ve Dahiliye'den eski Konya valilerinden Samih Rifat ve Mülkiye Müfettişlerinden Fahrettin beyler seçilmişti.

Bu heyetin döndükten sonra verdiği raporun bir suretini evrakım arasında bulamadım. Bu belgenin Harp Divanına götürülen evrakım arasından çalındığı anlaşılmıştı. Fakat, Fahrettin Beyin Tasviriefkâr gazetesinin 26 Şubat 1920 tarihli nüshasındaki beyanatı tahkikat neticelerini özetle yazdığı için onu yazmakla yetineceğim:

«... Hepimizin Biga'ya varışında karışıklıktan eser kalmamıştı. Biga olayında önemli bir rol oynayan Anzavur ise denildiği gibi kaçmayıp kasabaya yakın bir köyde saklanmıştı zannederim. Biga ahalisi muhtelif ırk ve milliyetlere mensup olup Türk, Pomak, Çerkez, Boşnak vesaireden ibarettir. Bu durum, Çerkez olan Anzavur'un Çerkezler vasıtasıyla maksadına daha çabuk ulaşmasına yardımcı olmuştur. Bu adam, «Cemiyet-i Muhammediye» adına hareket ettiğini söyleyerek cahil ahaliyi igfal ediyor, din sömürücülüğü ile büyük bir nüfuz kazanıyordu.

«Heyetimiz, Biga ileri gelenleriyle temas ederek olay hakkında bilgi almıştır. Etrafa yayılmak istendiği gibi öldürülen Hamdi Bey (Kuvayi Milliye kumandanlarından) kimseden zorla para toplamamış, ancak bunu bazı aracılarla istemek teşebbüsünde bulunmuştur. Bunun üzerine ahaliden bir kısmı kışkırtılarak galeyana getirilmiş, olayın çıkmasına neden olunmuştur. Liva dahilinde Kuvayi Milliye adına asker alınması hususu da gerçekleşemeyerek teşebbüs halinde kalmıştır...»

Bu tahkikattan bir ay sonra Biga'dan 9 kişilik bir heyet İstanbul'a gelerek içlerinden üçü Padişah (Vahdettin) tarafından Yıldız Sarayı'nda kabul edilmiştir. Heyet, uzunca bir konuşma yapmış, ayrıca yüz elli kadar köy imam ve muhtarının mühürleri basılmış uzun bir şikâyetname sunmuşlardır.

Alemdar gazetesi matbaasında yazılıp İstanbul'da yaptırılan mühürlerin basıldığında şüphe olmayan bu şikâyetnameyi Padişah, bir yaver ile Sadrazam Salih Paşaya göndermiş ve Vükela Meclisinde (Bakanlar Kurulunda) okunduktan sonra kendisine iadesini istemiştir. Ayrıca, «bu aziz misafirlerin hükümetçe münasip yerlerde misafir edilerek her suretle ağırlanmalarını» emretmiş. Bunlar için Babıâli Caddesindeki Meserret Oteli'nde odalar tutturulduğu halde hiçbiri gelmemiştir.

Bu aziz misafirler Padişah Vahdettin ile görüşüp fevkalade iltifat gördükleri için Dahiliye Nazırını ziyarete tenezzül etmediler ise de kendilerini Sadrazam Salih Paşanın yanında gördüler. İçlerinde bu şikâyetnameyi yazmak şöyle dursun okuyup az çok anlayacak kimse dahi yoktu.

PADİŞAH VAHDETTİN'E SÖYLEDİKLERİM

Hürriyet ve İtilaf Fırkasının, yahut Padişah ile eniştesi Ferit Paşanın gazeteleri olan Peyam-ı Sabah, Alemdar, bilhassa Salih Paşa Kabinesi'nin son günlerinde hemen her gün hükümete ve Kabine içinde en çok bana tarruz ediyorlardı. Bu saldırıların mahiyetinin anlaşılması için Alemdar gazetesinin hezeyanlarından birini buraya aynen naklediyorum:

«... *Bu tehlikenin* (Kuvayi Milliye'nin) *önünü, ancak başlarında vaziyetin vehametini etrafiyle takdir eder ve o nisbette kesin tedbirlere başvuran bir hükümet bulunursa alabiliriz...*»

«*Bu hükümet* (Ferit Paşa Hükümeti) *evvelce teşekkül edebilmiş, hiç değilse Ali Rıza Paşa Hükümetinden sonra gelseydi bugün bu müşkül ve korkunç vaziyete düşmeyecektik. İtikadımızca Salih Paşa Hükümeti bu işin ehli, bu fikrin eri olmadığını artık anhasiyle ispat etti.*

«*Dahiliye Nazırı değil midir ki Bursa'da vilayet nüfusunu Kuvayi Milliye'nin en haşarı efradına âdeta teslim ettiğine mükâfaten o mevkie yükseltildi. Nezarete geldiğinden beri de o kuvvetlere ne yardım yapılması mümkünse yaptı...*»

Bu gazetelerin bana hücum etmeleri «*Zalimane Bir İdam Hükmü*» adiyle 1920'de hapishanede yazdığım kitapta aynen yazılıdır ve Divan-ı Harp ilamında da tafsilat vardır. Bun-

lar, Millî Harekete taraftarlıkta pek ileri gidişimden doğuyordu.

Bu gazeteler, Ali Rıza Paşa Kabinesine katılışımdan önce de Kabine aleyhinde bulunuyorlardı. Bu gazeteleri gûya susturmak, hiç olmazsa saldırılarını hafifetmek maksadıyle Dahiliye gizli ödeneğinden Nezaret namına Alemdar gazetesine 250, gene bu tahsisattan Sadaret namına 150 ve «Entente» ismiyle Fransızca yayımlanan bir gazeteye de 300 liranın muntazaman verilmekte olduğunu öğrendim.

«Köpeği semirt de seni daha ziyade kuvvetle ısırsın» diyen Arapça sözü hatırlayarak bu masraftan Devlet Hazinesini kurtardım. Bundan dolayı da Alemdar'ın düşmanlığı arttı. «Entente» da tehdide başladı. Peyam-ı Sabah gazetesinin, yani Ali Kemal'in tahsisatı bulunmadığı, yani şahsan ona bir zarar verilmediği halde o da eskisi gibi hemen her gün hükümete ve bana taarruz ediyordu.

Salih Paşa Kabinesi'nin istifasından hayli evvel Kabinenin istifa edeceğini ve gene Ferit Paşanın Sadarete getirileceğini, çoğunluğu Hürriyet ve İtilafçılardan olmak üzere Kabine üyelerinin listesinin hazırlanmakta bulunduğunu da yazmaya başladılar.

O günlerde Hüseyin Kâzım Kadri Bey (Dağıtılan Meclis-i Mebusan'ın Birinci Reis Vekili) Nezaret Dairesine gelerek:

— Padişah, Ferit melununu gene Sadarete getirecek, dedi. Sadaretin ona verilişinin memlekete pek fena ve zararlı bir tesir yapacağını hatırlatanlara Padişah: *«Ferit Paşa değil, Rum Patriki, Yahudi Hahambaşısı da olsa getireceğim»* demiş olduğu için felâket muhakkaktır. Buna engel olmak için acele ve etkili bir çare bulmak lâzım. Mademki Salih Paşa Kabinesi bilinen tazyiklere karşı koyamayarak çekilmek mecburiyetinde bulunacaktır. Sadaretin Tevfik Paşaya kabul ettirilmesine çalışılsa fena olmaz. Çünkü, evvelce yapılan teklifi Tevfik Paşa, sağlık durumunun müsait olmadığı bahanesiyle kabul etmemişti.

Hüseyin Kâzım Beyin, Vahdettin ile padişahlığından önce de tanışıklığı bulunduğundan bu sözü bizzat kendisinden işitmiş olması muhtemeldir. Belki de Hüseyin Kâzım Bey bana öyle söylemiş olduğu halde aradan bunca yıl geçtiği için kesin olarak hatırlayamadığımdan böyle yazıyorum.

Zaten galiba bir gün önce Salih Paşa, İtilâf Devletleri mümessillerinin «Kuvayi Milliye'nin gayrımeşru, âsi bir kuvvet olduğunu» hükümete ilân ettirmek yolundaki sıkıştırmaları üzerine Meclis-i Vükelada istifa zaruretinden bahsettiği için:

«Bu tazyik üzerine çekilmek, girişilen bir muharebede askerin değil, kumandanların kaçması demek olur» demiştim.

Bu sözüme hepsinden önce Ticaret Nazırı Ziya Bey katılmış, Adliye Nazıra da:

— Biraz daha gecikirsek herifler bizi Babıâli'den süngü ile zorla çıkaracaklar, diye cevap vermişti. Ben de:

— Şu sırada isteğimizle çekilmektense süngülerle çıkarılmak daha şereflidir, diye karşılık vermiştim. Bu suretle istifa meselesi gerçekleşememişti.

Kâzım Beye dedim ki:

— Halin gidişine göre ergeç istifa edilecek. Tevfik Paşaya karşı öteden beri saygım vardır. Onun da bana karşı teveccühü olduğuna eminim. Mademki kendisine evvelce teklif edildiği halde sağlığından dolayı özür dilemiştir, ben şimdi gider, kendisiyle görüşür, Devlet ve memleketin selâmeti için Sadareti kabul ederek Ferit Paşanın gelmesine engel olmasını sonuna kadar ısrarla rica ederim.

Kâzım Bey- Hiç durmayınız, memlekete büyük hizmet etmiş olursunuz.

O gün Tevfik Paşanın konağına gittim. Beni, pek bilinen nezaketiyle kabul etti. Ziyaretteki maksadımı anlattım.

— Evet, dedi; Ferit'in sadarete gelmesine engel olmak lâzımdır. Fakat, zatışâhane evvelki kabinenin istifasında bana teklifte bulundu, ben, özür dileyerek kabul etmedim. Bu

defa şu ana kadar bana bir teklif yapılmadı. Gidişata ve duyduklarıma bakılırsa teklif yapılması da muhtemel değildir.

— Efendim, dedim; mademki az müddet önce teklif edildiği halde zatıdevletleri sıhhi ahvalinizden dolayı özür dilemişsiniz, ailevi yakınlık dolayısiyle teklif yapılmadan da arz-ı hizmet etmeye mevkiiniz müsaittir. «Geçende vaki olan teklif-i hümayunlarını ahval-i sıhhıye mâniasiyle bizzarure kabul edemedimse de ahval-i hazıraya nazaran Devlet ve memleketin bu suretle zatışahane ve hanedan-ı hümayunlarının selamet ve menfaati için bu defa da hizmeti bir fariza addediyorum» yolunda teklifte bulunduğunuz takdirde şu suretle arz edilecek hizmeti reddedemez.

Tevfik Paşa biraz düşündükten sonra:

— Evet, dedi; haller çok mühim ve naziktir. Bugün gider, padişahı görürüm. Fakat, atı alan Üsküdar'ı geçti.

Tevfik Paşa o gün mü, yoksa ertesi gün mü iyice hatırlayamıyorum, herhalde Saraya gitti, padişahla görüştü, fakat ne yazık ki bu tedbir başarıya ulaşamadı.

Tevfik Paşadan döndükten sonra akşam üzeri Nezaret makamında bulunduğum esnada Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat (Türkgeldi) Bey telefonla:

— Peyam-ı Sabah gazetesi, «Kuvayi Milliye'nin Biga kazasında on iki köy yakarak ahalinin mallarını, hayvanlarını Kaza merkezine getirerek -muharip düşmandan alınmış gibi- satıldığını» yazıyor. Bunun doğru olup olmadığını Şevketmeap efendimiz sual buyuruyorlar.

«Bu hususta Babıâlice olan malumatı yarın bizzat arz ederim» dedim. Çünkü, Padişahın beyan ettiği arzu üzerine haftada bir defa salı günlerde Saraya gidiyor, huzura kabul olunuyordum. Bir saat kadar sonra yine Ali Fuat Bey:

— Sabık Müftü Ömer Fevzi Efendi ile diğer bazı kimselerin Bursa'dan Anadolu içerlerine sürüldükleri vaki olan şikâyetlerden yüksek malumları olduğu için doğru olup olmadığı sual buyuruluyor, dedi.

— Doğrudur, dedim; bu hususta, yani sürülmeleri hakkında muhabere de vardır. Yarın diğer meselelerle beraber bunu da etraflıca arz ederim.

Ertesi, 30 Mart Salı günü Yıldız Sarayı'na gittim. Vahdettin beni «Küçük Mabeyn» denilen dairenin bir odasında Başkâtip Ali Fuat Bey de hazır olduğu halde kabul etti. Konuşmamız bir buçuk saat kadar sürdü. Biga meselesine dair mahalline yazılıp İngilizlerin müsaade etmemelerinden dolayı gönderilemeyen resmî telgrafnamelerle sürülme meselesine dair olan yazışma evrakını da götürmüştüm.

Biga meselesinde söze başlayarak:

— Gazetelerin yazdıkları herhalde pek mübalağalı olmakla beraber oralarda çarpışmalar olduğuna göre köylerde az çok zayiat olması tabiidir. Gerek iddia olunan tahribata ve gerek çarşıda sattırılan hayvanlara vesaireye dair doğru bilgi verilmesi hakkında Kaymakama yazdığım telgrafnamelerin çekilmesine İngilizler müsaade etmemişlerdir. Bununla beraber Kuvayi Milliyeden o havalide fena hareketlerde bulunan bazı kişilerin ve bu arada Rıza Bey adında birinin Divan-i Harbe sevk olunduğunu Ordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen resmî bir raporda okudum. Binaenaleyh, böyle fena hareketlere kumandanların da razı olmadıkları ve suçluları cezalandırdıkları anlaşılmaktadır.

Bursa'da tutuklanıp sürülmüş olan kişilere gelince: Bunlar arasında Yeşillizade Aziz Efendi adında birisi vardır ki bendeniz Manastır'da vali iken hapishane Müdürlüğüne tayin etmiştim. Bu Aziz Efendiden aldığım *(mektubu da göstererek)* şu mektupta «Bursa'da tutuklanıp sürüleceğinin söylenmekte olduğundan bahsederek tahliyesi ve sürülmekten kurtarılması için vilayete tebligat yapılmasını» rica ediyor. Gûya bu Aziz Efendi ile Ömer Fevzi Efendi ve fes kalıpçısı gibi Hürriyet ve İtilaf taraftarlarından bazı kişilerin Bursa'da asayiş ve emniyeti bozacak vakalar çıkaracakları, yani

ihtilal çıkaracakları ihbar edilmesinden dolayı tutuklandık ları da bu mektupta belirtiliyor.

Bu adamların hiçbiri orada o türlü bir hareket yapacak nüfuza sahip olmadığı malum olduğundan tahliye ettirilmelerini ve Aziz Efendinin orada kalması münasip görülmüyorsa hemen buraya gelmesi lüzumunun kendisine ihtar edilmesini şifre telgrafla valiye bildirdim. Aldığım şu cevapta *(telgrafı göstererek),* bunların tutuklanmış olduklarından Tümen Komutanına tebliğ edilerek, alınan cevapta evvelce Bursa'dan hareket ettirilmiş olduklarından, yakında dönmelerine müsaade edileceği, yolunda cevap aldığı bildiriliyor.

Bu tutuklama ve sürgün işine taraftar olmadığımdan acele döndürülmeleri için valiye yazdım. Fakat, diğerleri değilse de kötü hareketlerinden dolayı Meşihatça müftülükten azledilmiş olan bu Ömer Efendi bu cezaya müstahaktır.

Gümülcineli İsmail Efendinin valiliği esnasında İtilaf ve Hürriyet Fırkası'nın Bursa'daki Merkez Heyetine reis tayin edilmiş olan bu Ömer Efendi tarafından yazılıp imza edilerek valiye verilmiş ve onun tarafından gereğine göre muamele yapılmış olan bir defteri vilayet yazı masası içinde unutulmuş olduğu için bizzat gördüm. Bu defterde memur ve ahaliden birçoklarının isimleri vardı. Bu isimlerin hizasına «İttihatçıdır azli» yahut «tardı», «İttihatçıdır hemen vilayet haricine sürülmesi» gibi yazılar yazılmıştı.

İttihat ve Terakki erkânının memleketimize yaptıkları zararlardan dolayı, bunlara kanunen ne kadar ağır ceza verilse müstahaktırlar. Fakat, vali veya mensup oldukları dairelerin reisi İttihatçı oldukları için hizmetlerini, geçimlerini muhafaza edebilmek maksadiyle İttihat ve Terakki defterlerine isimlerini yazdırmış ve bu yüzden devlet, memleket veya ahaliye hiçbir zararı olmamış olanların «İttihatleket veya ahaliye hiçbir zararı dokunmamış olanların «İttihatçı» diyerek işten çıkarılıp sürülmeleri elbette adalete muvafık değildir.

Vahdettin sözümü keserek:

— Elbette değildir, dedi.

— İşte, bu Ömer Efendi vaktiyle böyle masumların mağduriyetlerine sebep olduğu için şimdi kendisine de, isterse bile yapamayacağı bir cürüm isnat olunarak sürülmek suretiyle müstahak olduğu cezaya uğramıştır.

Bu iki mesele bittikten sonra:

— Efendim, dedim; müsaade-i hümayunları olursa diğer iki ve mühim meseleye dair hususi maruzatta bulunmayı bir sadakat borcu sayarım.

— Buyurun, dedi.

— Her ne kadar meşrutiyetle idare olunan memleketlerde nazırları, kabine teşkiline hükümdarlar tarafından tayin olunan başvekiller tayin ederlerse de başvekillerin intihap etmek istedikleri kişileri evvelce hükümdara arz ederek tasvip iradesini aldıktan sonra resmî muameleye teşebbüs ettikleri tabiidir. Yani, gerek Ali Rıza Paşa kabinesine ve gerek bu kabineye önceden tasvib-i şâhâneleri (yüksek onayları) olduğundan dolayı böyle pek müşkül bir zamanda Dahiliye Nezaretine getirilmek suretiyle hakkımda lütfen gösterilen güvenden dolayı borçlu olduğum sonsuz minnet ve şükran dahi gerek zatışâhânelerinin, gerek devletin menfaati bakımından bu maruzatta bulunmayı gerektirmektedir.

— Memnun olurum, diye cevap verdi, sonra devam etti: Ben, Ali Rıza Paşa kabinesinin istifasından sonra Salih Paşa Kabinesinde de Dahiliyeye gelmenizi arzu ettiğim halde Salih Paşaya bir şey söylemeyerek arkadaşlarını intihap hususunda kendisini tamamiyle serbest bıraktım. Yani, bu gibi şeylerde müdahale etmiyorum ve etmedim. Ben de sizden daima hayırhahlık beklediğim için ifadelerinizi dikkatle dinleyeceğim; buyurun:

— Efendim, diye başladım söze; nasıl musibetlerle dolu günler yaşadığımızdan bahse lüzum yok, her şey yüksek malumlarıdır. Mesela şimdi arz ettiğim gibi Biga ile birkaç saatlik resmî bir muhabereye de imkân bulamamak, nasıl

bir acz içinde bulunduğumuza bir misaldir.

İtilaf mümessilleri İstanbul'da Müslümanlar elinde bir küçük çakmak bile bırakmamak istedikleri gibi Anadolu ahalisini de bir koyun sürüsüne çevirmek arzusundadırlar. Maksatları ne olduğu bellidir. Yunan askeri de bir yandan aç kurt sürüsü gibi ilerliyor. Biz burada mahsur (çevrilmiş) bulunduğumuz için bunların üstesinden gelecek bir kuvvete sahip değiliz. Böyle bir kuvvet vücude getirmemize de imkân yoktur. Memleketimizi, büyük devletlerin paylaşmasına engel olacak ve Yunan ordusuna karşı koyacak bir kuvvetin gökten inmesini temenniden başka elimizden bir şey gelmediği bir zamanda halk silahlanarak yurtlarını, canlarını, mallarını, yuvalarını, eşlerini korumaya mecbur oldular.

«Kuvayi Milliye» denilen şey işte bu kuvvettir ki hiç kimsenin ummadığı bir zamanda ortaya çıkmış ve günden güne gelişmiştir. Mesela *(telgrafı gösterdim)* şu telgrafnameyi şimdi aldım. Haçin kasabasında Ermeniler 80-100 kadar Türk'ü kiliseye doldurmuşlar, yakacaklarmış. Bizden imdat umuyorlar. Bunları kurtarmak için «Kuvayi Milliye» namı verilen Türk vatandaşlarımızdan başka meydanda hiçbir kuvvet yoktur. Rumeli, Suriye, Irak vesaire gibi Anadolu'nun da kolaylıkla yutulmasına karşı koyacak dikenli bir kuvvet olmasından dolayı, bu kuvveti de bizim elimizle kırmak istiyorlar. Gerek Devletin, memleketin ve gerek zatışâhane ve hanedanın selamet ve saadeti için bu kuvvetten başka bir ümidimiz, dayanağımız yoktur. Onun için burada esir halinde bulunuyoruz. Zatışahaneleri, mümessillere karşı bu kuvvetin kendi kendine teşekkül ettiğini ve bunu menedecek elde başka bir kuvvet bulunmadığını söyleyerek kötülükleri hafifletmeye çalışınız. Teşkilatın gelişip kuvvetlenmesi için de her ne yapmak lâzım gelirse yapılmasını valilere, kumandanlara vesair gerekenlere gizlice emir ve irade buyurunuz. Müşterek selameti bu kuvvet de temin

edemezse artık bizim için her şey bitmiş, kıyamet kopmuş demektir.

Padişah, biraz geride ve sağ tarafta oturan Başkâtip Ali Fuat (Türkgeldi) Beye dönerek:

— Söyleyiniz, söyleyiniz, Fuat Bey Allahaşkına, dedi; söyleyiniz, ben bu fikirde değil miydim? Bu heriflere (Ferit Paşa ve etrafındakiler olacak) anlatabildim mi?

Ben, bu sözlerden istifade ederek:

— Efendim, dedim; Ferit Paşaya bir düşmanlığım şöyle dursun hatta kendisiyle şahsi bir tanışıklığım bile yoktur. Bu zat, otuz sene önceki bir sefaret kâtipliğinden başka devlet işlerinde bulunmamıştır. Vilayetlerimizi hiç tanımadığı gibi galiba memleket yöneticilerini de tanımıyor. Sadaret makamına geldikçe vali diye vilayetlere öyle adamlar musallat etti ki... Etrafına da öyle adamlar topladı ki bunların bazıları oturduğu sarayın kahve ocağında bulunsalar Saray için utanç vesilesi olur.

Bu sözleri söylerken Vahdettin'in yüzünde hoşnutsuzluğunu gösteren çizgiler göründü. Fakat ben, her ne olursa olsun başladığım sözü bitirmek gayretiyle onun yüzüne bakmayarak sözlerime devam ettim:

— Birkaç günden beri gazeteler yine Ferit Paşanın Sadarete geleceğinden ısrarla bahsediyorlar. Bu tahakkuk ettiği andan itibaren artık Üsküdar'dan öteye emrimiz geçmeyeceğini arz etmeyi bir sadakat gereği sayıyorum.

Padişah, bir şey söyleyecek gibi bir tavır aldığı halde söylemedi. Gitmek için müsaade ister gibi bir harekette bulundum. Vahdettin ayağa kalktı; ben, selamlayarak dışarı çıkarken «kâğıtlarınızı unuttunuz» diyerek kanape üstündeki kâğıtları gösterdi; aldım ve çıktım.

Ali Fuat Beyle birlikte Başkitabet odasına gittik. Kendisiyle hayli eski tanışıklığımız ve dostluğumuz bulunduğundan, söylediklerim hakkındaki düşüncelerini sordum:

— Biraz değil, dedi; çok sert olduysa da gerçeği pek

iyi niyetle söylemek suretiyle vazifenizi yaptınız.

Biz Vahdettin'in yanından çıkarken orada bulunanlardan biri:

— Ferit Paşa Hazretleri geldi, efendimize arz ediniz, diyordu.

Bu vakadan bir gün sonra, yani perşembe sabahı Müşir Fuat Paşa Nezarete geldi. Kendisiyle Berlin ve Viyana'da beraber seyahat ettiğimiz için aramızda samimi bir dostluk vardı. Söze şöyle başladı:

— Demin bir şey işittim, canım sıkıldı; âdeta uykuma dokundu. Hakikati anlamak için bu kadar erken geldim.

— Hayrola!

— Hayırlı bir şeye benzemez. Salı günü huzur-i şâhânede bulundunuz mu?

— Bulundum.

— Mühim bir şey söylediniz mi?

— Birçok şey söyledim.

— Evet, pek ileri gitmişsiniz. Galiba Damat Ferit Paşanın da aleyhinde bulunmuşsunuz. Sizden sonra huzura o girmiş. Ne söylediniz ise padişah ona harfi harfine naklet-miş. Kendinize acımıyorsanız bari çoluk çocuğunuza acıyınız. Nasıl bir zamanda yaşadığımızı unutuyorsunuz.

Padişaha söylediğim sözlerin 24 saat içinde Fuat Paşanın kulağına gidecek derecede yayılmasına şaşmakla beraber:

— Hakkınız var, dedim. Fakat:

Hüsn olur kim seyrederken ihtiyar elden gider

denildiği gibi bazan söz söylerken de insan dilini tutamaz.

MÜTTEFİK DEVLETLER KOMİSERLERİNİN KUVAYİ MİLLİYE ALEYHİNDEKİ TEŞEBBÜSLERİ

Kabinenin İstifası

İstanbul'un işgalini hikâye eden yazımda görüldüğü gibi Fransa, İtalya ve İngiltere komiserleri bu işgale dair olan ilk notalarında Harekât-ı Milliye'nin hükümetçe *désavouer* (bir şeyin kendine nisbetini kabul etmemek, tanımamak) edilmesini talep ettikleri için Vükela Meclisinde (Bakanlar Kurulunda) müzakere edilerek yazılıp Sadrazam Salih Paşa tarafından ve sureti o yazıda belirtilen cevapta, bu harekâta sebep olan heyecanlı söylentiler ve feci hadiseler ileri sürüldükten sonra: «*Hükümet, mevzubahsolan hareketleri idare edenlerin, yahut taraftarlarının başvurdukları aşırı usûl ve muameleleri takbih eyler*» denilmişti.

Bu cevap komiserlerin, daha doğrusu İngiltere Komiserinin hoşuna gitmedi. O muvafık görse, İngilizlerin İstanbul'u işgal etmesinden dolayı Fransa kamuoyu ve basını taraftar oldukları için Fransız komiserinin ve ona uyarak İtalya Komiserinin hiçbir şey demeyeceklerinde şüphe yoktu.

Komiserlerin gazetelerle ilânını ısrarla istedikleri *ret ve takbihin* hakiki manasını Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının devlete karşı isyanlarını ilân etmek demekti. Biz, bu teklifi kabul etmeyeceklerini bilerek yazıp suretlerini kendilerine gönderdiğimiz beyanamelerle 15 gün sürüncemede bıraktık. «*Harekât-ı Milliyeyi doğuran sebeplere dair*» Sa-

lih Paşanın ilk cevabındaki beyanatı özetleyerek yazılan projeleri komiserler arzularına uygun bulmuyorlardı. 20 Mart 1920 tarihli son notalarında:

«Ahali bu beyannameyi Millî hareketi idare edenleri ret ve kınama değil, tersine takdir şeklinde anlayacaklardır.» diyerek: «*Gûya «millî» denilen harekâtı idare ve Osmanlı Hükümeti'nin niyetlerine muhalif hareket eden Mustafa Kemal vesairenin açıkça ve kesin surette ret ve takbih ve ahalinin ancak meşru hükümetin emirlerine itaate davet edilmesinde*» ısrar ediyorlardı. Bilhassa İngiliz Komiseri bu gecikmeden pek çok sinirleniyordu.

Hatta, Haydarpaşa'dan Anadolu'ya giden şimendifer şagonları orada alıkonulmaya başlandığı ve bu sebeple İstnbul'a zahire gelemediği için bu komiserler, yahut mümessiller tarafından 27 Mart 1920 tarihinde verilen bir notada şöyle tehdit ediliyorduk:

«*Fransa, İngiltere ve İtalya Fevkalade Komiserleri «millî» namı verilen harekât taraftarlarının Hükümet Merkezi ile vilayetler arasındaki bağlantının kesilmesine yönelik tahriklerin İstanbul'un iaşesi üzerinde hâsıl edeceği vahim sonuçlara Osmanlı Hükümeti'nin dikkatini çekerler.*

«*İstanbul'un vilayetlerden kopması zaten pek ziyade olan pahalılığı bir kat daha artıracak ve az müddet içinde bazı mahsullerin ve bilhassa hububatın tamamen tükenmesine sebep olacaktır. Bunun başlıca kurbanları da İstanbul'un fakir ahalisi olacaktır. Bundan doğacak mesuliyet, evvela, vilayetlerde «millî» denilen hareketi idare edenlere, sonra da bu kişileri tenkil ve açıktan açığa takbih etmeye yanaşmamış olan hükümete ait olacaktır...*» (1)

---

(1) İstanbul'un durumunu ve Müttefik Devletler mümessillerinin niyetlerini ve hareketlerini izah ile İstanbul'a zahire sevkiyatına engel olunmamasını Mustafa Kemal Paşaya söylemek üzere Meclis-i Mebusan'ın da onayı ile milletvekillerinden dört kişi Ankara'ya gönderilmişti.

Kötülüklerin ehveni olmak üzere istenilen proje aşağıdaki şekle sokularak Hariciye Nazırı Safa Beye verilerek komiserlere gönderildi:

«İstanbul'un Müttefikler tarafından askerî işgal altına alınması üzerine mübalağalı biçimde söylentiler ortaya çıktığı ve bu söylentilerin bilhassa vilayetlerde heyecan husule getirici bir nitelik alması ve bu heyecanın millî teşkilatı yeniden bazı aşırı hareketlere (2) *sevk ettiği hükümetin kulağına gelmiştir.*

Hükümet, İzmir Vilayetinde ortaya çıkan feci vakalarla onları takip eden korkulu ve heyecanlı söylentiler üzerine (3) teşekkül etmiş ve esasen İslam ahalinin meşru haklarını müdafaa, ırz ve hayatlarını korumak gayesini amaçlamış bulunan işbu teşkilatın *gerek kuruluşunda, gerek idaresinde asla müşterek bulunmadığını beyan eder.*

Bununla beraber hükümet, bir müddetten beri bazı yerlerde vuku bulan aşırı hareketleri takbih, Millî Teşkilat idarecileriyle Mustafa Kemal Paşanın hiçbir resmî sıfatları olmadığını ve bunların bu aşırı hareketleriyle hükümetin niyetlerine muhalif hareket ettiklerini beyan eyler. Binaenaleyh hükümet, ahaliye, huzur ve intizamı bozacak bütün hareketlerden sakınmalarını tavsiye eder.»

Altları çizilen satırlardan dolayı komiserlerin bunu da kabul etmedikleri anlaşıldı. O kayıtlar olmaksızın bir beyanname yayınlanmasına da biz razı olmadık.

Bu proje üzerinde komiserlerle bizzat görüşen Hariciye Nazırı Safa Bey, Bakanlar Kurulunda dinlendikten sonra

---

(2) Kuvayi Milliye kumandanlarından Hamdi Beyin Akbaşta İngilizlerin elinde bulunan çok miktarda cephane ve silâhlarımızı pek büyük bir maharet ve fedakârlıkla geri almaları ve Biga Kazası dahiline nakletmesi gibi.

(3) Evvelki cevabımızda tafsilatıyle anlatılan Pontus Cumhuriyeti ve Ermenistan teşkili hakkındaki neşriyat.

Sadrazam Salih Paşa: «*Artık bizim için çekilmekten başka şey kalmadığını*» söyledi.

Salih Paşa Babıâli'ye galiba Vahdettin'le görüştükten sonra gelmişti. Her ne kadar kendisi ima yoluyle olsun bir şey anlatmamış ise de arkadaşlardan bazılarıyle beraber bende de Salih Paşanın artık çekilmek için padişahtan bir emir almış olduğu kanaati hâsıl olmuştu.

Zaten birkaç günden beri Ferit Paşanın kabine kurmaya memur edileceğini Sabah ve Alemdar gazeteleri yazmakta idi. Ferit Paşanın habis yardakçılarından biri olan Pehlivan Kadri ve o makule kişilerden bazıları Babıâli koridorlarında dolaşmaya başlamışlardır. Bu Pehlivan Kadri, galiba bir gün evvel, sokakta Nafia Nazırı Tevfik Beye de alçakça bir taarruzda bulundu. Ergeç iktidar mevkiine geleceklerine şüphe kalmayan Ferit Paşa ve hatta bizzat padişahın emir ve tertibiyle her birimize hatır ve hayale gelmez taarruzlar, hakaretlerde bulunulması ihtimalini düşünmek gerekiyordu. Onun için istifayı topluca onayladık. İstifaya karar verildikten sonra Sadrazam'a:

— Efendim, dedim; biz çekilir çekilmez yerimize gelecek Ferit Paşa Kabinesinin ilk işi, Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşlarının hükümete karşı isyan ettiklerini ilan etmek olacaktır. Buna engel olmaya bizim için imkân yok. Fakat hiç olmazsa Ferit Paşa ve arkadaşlarının işleyecekleri günahı, biz işlememek için istifa ettiğimizi belirten bir zabıt yaparak, imza edip tarihî bir vesika olmak üzere Evrak Müdürlüğü'ne verelim. O herhalde Ferit Paşaya gösterir.»

Salih Paşa «Pekala» dedi, bütün heyet de onayladı. Her biri hepimiz tarafından imza edilmiş olarak birer nüsha suretini aldığımız zabıt şöyledir:

«*İngiltere, Fransa ve İtalya mümessil-i siyasilerine 1 Nisan 13-36* (1920) *tarihinde zat-ı sami-i sadaretpenahi imzasiyle ita olunan notanın aslı ve tercümesi suretleri işbu zabıtnameye raptolunmuştur. Yevm-i mezkûr akşamı Harici-*

ye Nazırı Safa Beyefendi işbu notayı bizzat İngiltere Sefarethanesine götürmüş ve ertesi cuma günü sabahı Fransa ve İtalya mümessil-i siyasileriyle de görüşmüştür. Vaki olan mülakatlarında notamızda teklif olunan siyaset-i muslihanenin mümessiller nezdinde hüsn-i telakki olunmayacağı anlaşılmış olduğunu Nazır-ı müşarünileyh Safa Beyefendi Meclis-i Vükelada ifade eylemiştir. Şu vaziyetten tevellüt edecek müşkülat karşısında heyet-i hazıra-i hükümetin ifa-yı vazifede devamı mümkün olamayacağından heyetçe istifaya karar verildi.

2 Nisan 1326 (1920)

(Kabine üyelerinin imzaları)

Salih Paşanın yerine gelen Damat Ferit'in Sadaretine dair olan Hat (Belge 7) ile fetvalar (Belge 8) ve neşrettiği beyanameyi (Belge 9) de bu yazıya ekleyerek cümlesi bu memleketin evladı olan iki kabinenin mukayesesini okurlara havale ederim.

ANKARA SEYAHATİ

İkinci Defa Sıvas Valiliği - Miriliva Nurettin Paşa ve çocukça azamet düşkünlüğü

Tafsilatı «Zalimane Bir İdam Hükmü» adlı kitabımda hikâye olunduğu gibi Kabine heyetiyle beraber çekildikten iki ay kadar sonra (1920 Mayısının 24. günü) tutuklanıp 1 Numaralı Mustafa Paşa Divanıharbince idama mahkûm oldum. Suçum, Kuva-yı Milliye tertipçiliği ve kışkırtıcılığı! Bizzat kendisinin verdirdiği bu ceza Vahdettin tarafından küreğe çevrildi. Ferit Paşa Kabinesi düştükten sonra kurulan Hurşit Paşa Harp Divanında beraetle tahliye edildikten sonra Ankara'ya gitmek istedim. Tutuklanmadan önce oraya gitmek için can attığım halde imkân bulamamıştım.

Kabinemizde Harbiye Nazırı olan Fevzi (Çakmak) Paşanın kendisi ile beraber beni de kaçıracağı ümidindeydim. Halbuki kendisinin, istifa eder etmez Ankara'ya kaçtığını teessürle öğrendim. İngilizler, ünlü kişilerle askerlik edebileceklerin İstanbul'dan Ankara'ya gitmelerine engel olmak için bütün kara ve deniz yollarını pek sıkı bir kontrol altına almışlardı. Yalnız başıma kaçamayacağımı anladığım için bu hususta Ankara'nın yardımını boşuna bekledim.

Beraatle tahliye edildikten sonra da Boğazların kontrolu şiddetle devam ettiği ve evvelce olduğu gibi bu defa da

Ankara'nın delaletinden ümidim kesildiği için hava tebdili bahanesiyle Beyrut'a gitmek üzere mürur (geçiş) tezkeresi aldım. Antalya'ya uğrayan vapurlardan birine binerek orada karaya çıkıp İnebolu üzerinden Ankara'ya gitmeye karar vermiştim. İstanbul'dan Beyrut'a gidecekler için önce Fransa Sefareti vasıtasiyle General Gouraud'nun muvafakatini almak gerekiyordu. O sırada İstanbul'da bulunan ve kendisiyle gereği kadar tanışıklığım olan ve beni idamdan kurtarmaya çalışanlar arasında adını saygı ile andığım Fransız subaylarından Yarbay Mösyö Sarrou'nun aracılığı ile Beyrut'tan telgrafla muvafakat cevabı alındı.

İdama mahkûm edildiğim sırada Fransız Parlamentosu'nda bir veya iki milletvekilinin:

«İngilizler İstanbul'da bulunan Fransız dostu olan ünlü yöneticileri kırıp geçiriyor. Eski Dahiliye Nazırını da idama mahkûm ettirmiştir. Fransız Hükümeti niçin engel olmuyor?» yolunda soruda bulundukları işitilmiş ve İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri Mösyö Defrance da Sefaret Baştercümanı Du'yu birkaç kere Sadrazam Ferit Paşaya göndermişti.

Harekete hazırlandığım sırada, Ankara'dan Fevzi Paşanın, İnebolu'daki İrtibat Subayı vasıtasiyle İstanbul'da gizli Grupta çalışan subaylardan adını hatırlayamadığım bir gence çekilen telgrafı bana gösterdiler. Bu telgrafta şunlar yazılıydı:

«Hazım Beyle Hasan ve Galip paşalar Anadolu'ya geçmek isterlerse burada çok iyi karşılanacaklarının kendilerine tebliği ve seyahatlerinde her suretle kolaylık gösterilmesi».

Bu subay, Hasan ve Galip paşaların evvelce kaçırıldıklarını da söyledi. Bunun üzerine 1920 Ocak ayının 24/25. gecesi İnebolu'ya uğrayan Plaski vapuruna bindim. Vapura binmekle iş bitmiş, tehlikeler geçmiş değildi. Çünkü İngilizler bu vapurları Kızkulesi yanlarında durdurarak araştırma yapıyorlardı. Vapurun makine kısmın-

da çalışan tayfalardan birinin kamarasında dikine konmuş bir tabut gibi pek dar ve uzun bir dolabın içinde bu yokluma tehlikesini geçirdikten sonra benzeri az görülmüş bir fırtınaya yakalandık. Vapur İnebolu'ya uğramayarak Sinop limanına sığındı. Sonra başka bir vapurla İnebolu'ya geldik.

O zaman Ankara'da müthiş bir mesken buhranı vardı. Taşhan sahibi Cemal Beyle tanışıklığım olmasa Ankara'da sokak ortasında kalacaktım. Cemal Beyin, içinde oturanları birer ikişer başka odalara yerleştirmek suretiyle boşalttığı bir odada 20 gün kaldıktan sonra bulduğumuz küçük bir eve taşındık.

Yaza da kışa da elvermeyen bu küçük evde hayli sıkıntı çekmekle beraber bu kadarını da bulamayan memurlar, milletvekilleri haklı olarak bize gıpta ediyorlardı.

O sıralarda Dahiliye Vekâleti'ne seçilen Niğde milletvekillerinden Ata (Atalay) Bey vilayetleri 6-7 bölgeye ayırarak birer umumi müfetiş tayini meselesini gerçekleştirmek için hazırladığı yasa önergesini -öteden beri bu müfettişliklere taraftar olduğum için- bana gösterdi. Ata Beyden evvelki Dahiliye Vekillerinden birinin galiba Refet Bey (Paşa) müfettişlik teşkilatı için bir kanun tasarısı hazırlamış. Fakat, müfettişlere asker, top, tüfek verileceğini de içerdiği için bu teklif herkes gibi milletvekillerini de ürkütmüş ve kabul olunmamış.

Ata Beyin projesi pek sade olduğundan kabul olunması ihtimali vardı. Dahiliye Vekâleti'ne seçilişinden birkaç gün sonra beni ziyaret eden Ata Bey:

— Üç aya yakın bir müddetten beri Ankara'da çok rahatsız oldunuz, dedi. Faaliyete alışmış olanlar için işsizlik de bir nevi rahatsızlıktır. İnşallah bir iki ay içinde kanun çıkınca zatiâlilerini arzu edeceğiniz mıntaka müfettişliğine intihap ederiz. O zamana kadar Sıvas Valiliği açılıyor. Sıvas'ı teşrif etseniz fena olmaz. Mevsim bahar. Niğde yoluyle gider, orada arzu edeceğiniz sürece kalarak biraz eğlenirsiniz.

Ankara hayatından, mesken münasebetsizliğinden başka sebeplerle de sıkıldığım için 12 sene önce kışının şiddetinden dolayı terk ettiğim Sıvas'a gitmeye razı oldum. Çünkü, müfettişlik olmasa bile bir müddet lüzum görülürse havası yumuşak bir yere nakletmek mümkündü.

Üç gün sonra Sıvas Vilayetine tayin olunduğum resmen tebliğ edildi. Çankaya Köşkünde Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşayı ziyaret ettim. Ayrılırken bana dedi ki:

— Bilmem, kendisini tanır mısınız? Merkez Ordusu Kumandanlığıyla o yörede bir Nurettin Paşa vardır. Azametli, mazametli bir şeydir. Mamafih sizin için, kendisine ve azametine ehemmiyet verilecek bir şey değildir.

— Tanırım, dedim; Sultan Hamit'in yaverlerinden iken mahut mühtedi (İslam dinini kabul etmiş) İngiliz Abdullah'ın refakatine memur olarak Manastır'a gelmişti. Galiba yüzbaşı rütbesindeydi. Paşa olunca azamet derdine müptela olacağı o zamandan anlaşılmıyordu. Fakat, Kûtulamare seferinden sonra Aydın'da Kolordu Kumandanı iken bir kere daha gördüm. Mutasarrıf, Nurettin Paşanın bu huyundan pek haklı olarak tedirgindi.

1921 yılı Mayısının 7. günü Ankara'dan hareket ettim. Niğde'de 15 gün kadar kalarak Mayısın 31. günü Sıvas'a vardım. Nurettin Paşayı, Ordunun merkezi olan Amasya'da zannediyordum. Sıvas'ta bulunduğunu bir münasebetle bir gün sonra öğrendim.

Hayli eski olan bir tanışıklığımız olan Paşa Dahiliye Nezareti'ne tayinimde tebrik vesilesiyle gelen kişilerin ilk kafilesi arasındaydı. Sıvasa gelişimde umumi ve samimi bir surette yapılan karşılama törenine; şehir haricine kadar olsun, katılması gerekmez miydi? Sıvas'a varışımdan sonra hükümet dairesine, yahut da misafir olduğum Temyiz Mahkemesi Reisi akrabamdan Hasan Fehmi Beyin evine bir «hoş geldiniz»e bile gelmedi. Bir mazeret uydurarak kendisi tarafın-

dan birisini göndermesi umulurken onu da yapmadı.

Aydın'da Hükümet Dairesine hiç tenezzül etmeyerek ehemmiyetli, ehemiyetsiz her iş için mutasarrıfı, yani kendisinin üstü olan Harbiye Nazırı Vekili ile Vekillerin mümessilini bir emir subayı gibi kullanmaya kalkışmıştı. Bana da onlar gibi davranacağını tahmin etmekte güçlük çekmedim.

Sıvas'a gelir gelmez ilk işim, Merkez Ordusu Kumandanını ziyaret etmek olacağı zannına düştüğünü anladım. Bu ziyaretteki gecikmemden dolayı sinirlenmiş ve aradığı vesileyi bulmuştu. Sıvas'a varışımın üçüncü gecesinde bir neferle bizzat bana verilmek şartiyle gönderdiği aşağıdaki şu garip tezkereyi gönderdi:

SIVAS VİLAYET-İ ALİYESİNE

No: 1694 *Sıvıs ,6.3.37* (1921)

1 — Umraniye hadise-i zailesine (kapanmış olayına) *ait hususları görüşmek üzere bugün 3.6.37 saat 9.30 sonrada Ordu Karargâhını teşrifleri mütemennadır.*

2 — Saatler Sıvas Telgrafhanesinden ayar edilecektir.

3 — Sıvas Vilayetine, Karahisar Mutasarrıflığına, Sıvas Mıntıka Kumandanlığına yazılmıştır.

Merkez Ordusu Kumandanı

Nurettin

Ben derhal şu cevabı yazıp tezkereyi getiren neferle gönderdim:

MERKEZ ORDUSU KUMANDANLIĞINA

1 — Bir hadise-i zaileye (geçmiş, kapanmış bir olaya) *dair görüşüleceği tasrih buyurulduğuna göre yarına bırakılmayarak acele cuma gününün veya gecenin seçilmesi sebebi anlaşılamamıştır.*

2 — Şayet zail bir meseleye dair görüşmekte acele bir mahiyet varsa bugüne bırakılmayarak dün vilayet dairesini teşrif buyurmaları daha münasip olurdu.

3 — İnşallah yarın hükümet dairesini teşrife tenezzül buyurulursa gerek bu hadise-i zaile, gerek görüşülmesi gerekli olan konular ve diğer günlük işler etrafiyle müzakere olunur.

4 — Tezkerelerinin son iki fıkrasının hangi maksatla yazıldığı anlaşılamamıştır.

Sıvas Valisi

EbubekirHazım

Nurettin Paşa şu tezkere ile cevap verdi:

«Ordu seferber halde bulunduğundan cumanın diğer günlerden ve gecenin gündüzden farkı yoktur. Yarın sabah ordunun kuzey mıntakasına hareket etmek üzere olduğumdan bugün görüşmek ricasında bulundum, Ramazan-ı şerif olmak münasebetiyle iftardan evvel rahatsız etmek istemedim. Saatlerin ayarı buluşma zamanının tanzimi için olup üçüncü madde ise diğer makamatı kayıt ve işaret maksadıyledir.

Cevapname-i âlilerinden tezkere-i âcizanemin kötü anlama alındığını hissetmekteyim. Buna bir sebep görülememektedir. Günlük mühim meseleler hakkında görüşülmek üzere diğer tezkere ile tayin edilmiş olan zamanda Ordu Karargâhını teşrifleri tekrar rica olunur efendim.

Bu tezkereye cevap vermeyi gereksiz görerek gelen askere: «*Yarın sabah Hükümet dairesinde görüşeceğimi Kumandan Paşaya söylemesini*» tavsiye ile yetindim. Biraz sonra Ordu Erkânıharbiyesinin Reisi (galiba Nurettin Paşanın akrabasından) geldi. Kumandan Paşa tarafından gönderildiğini beyan ettikten sonra «tezkerelerin her nasılsa bir anlaşmazlığa uğradığından bahisle Paşanın esefle karşıladığını» belirtti ve:

— Paşa teşrifinize intizar ediyor, dedi.

— Beyefendi, dedim; Nurettin Paşa ile 15 senelik bir tanışıklığımız vardır. Kendisinden bizzat, hatta bilvasıta olsun bir «hoş geldiniz» diye gönül almasını insanlık bakımından beklemeye hakkım vardır zannediyorum. Âdab-ı muaşeret ve insaniyet şöyle dursun ben burada kendisinin üstü ve âmiri bulunan makam ile beraber diğer hükümet makamlarının mümessiliyim. Hükümetin şerefine hürmet hepimizin borcudur. Çünkü o da, ben de bu hükümetin birer âleti makamındayız. Üç sene kadar evvel Aydın'a gittiğim zaman Paşa orada idi. Evvelden tanıştığımız için kendisini ziyaret ettim. Bir kartvizitle bile ziyaretimi iadeye tenezzül etmemişti. Bu nezaketsizlik sırf şahsıma ait olduğu için bir şey demedim. Fakat burada öyle değil. Onu da, beni de istihdam eden Devlet ve Hükümetin mümessiliyim. Beni, mevkiinin şerefini muhafazadan âciz Aydın Mutasarrıfına kıyas ederek ona yaptığı gibi hareket etmek istiyor. Çok yanılıyor. Hizmet ettiğim Devlet ve Hükümete ait bir zillete ben âlet olamayacağım gibi şahsımı da kimsenin hakir görmesine tahammül edemem. Binaenaleyh, Paşa yarın hükümet dairesine gelirlerse konuşuruz. Ben de, Ordu Karargâhı dediği daire nerede ise orada kendisini ziyaret ederim.

Yarbay rütbesinde olan subay (adı galiba Hüseyin idi) sözlerimdeki ciddiyete bakarak Nurettin Paşayı ondan önce ziyaret etmemeye kararlı olduğumu anlamıştı. Bu konuşma sürerken Temyiz Mahkemesi azasından ve Vilayet erkânından sekiz on kadar kişi yanımdaydı.

Yarım saat sonra Nurettin Paşa bizzat geldi:

Dağ yürümezse abdal yürür.

Diyerek içeri girdi. Kendisini hürmetle kabul ettim. Güya müzakere etmek üzere beni yanına çağırmak için tertip ettiği uzunca bir listeyi okudu. Bu listeye yazılan 14 maddeden 13'ü, yani, askerî nakil vasıtası komisyonlarının faaliyete getirilmesi hakkındaki 14. maddeden gerisi kâmilen vilayete ait idarî şeylerdi.

Bu suretle tarziye verdiği ve «Yarın öğleden sonra Sıvas'tan hareket edeceğini de» söylediği için öğleden evvel ziyaretini iade edecektim. Fakat dönerken:

«Bu suretle hareketim (yani beni ziyaret etmesi) sırf zatıâlilerinin şahsına duyduğum hürmettendir. Sıvas ve diğer 9 vilayet ve livaların vali ve mutasarrıfları emrim altındadır.» dediği için ziyaretini iade etmekten vaz geçtim.

Ertesi günü saatlerce hareketini tehir ederek beni beklediği halde gelmeyişimden duyduğu şiddetli bir hiddetle Sıvas'tan ayrılmıştır. Kendisini hürmetle kabul ettiğime ve konuşmalarımız evvelki gibi dostça cereyan ettiğine bakarak ziyaretini niçin iade etmediğime şaşmış olduğuna şüphe yoktur. Çünkü son sözünün münasebetsizliğini takdir etseydi söylemezdi. Bu hadiseyi Dahiliye Vekâleti'ne bildirecek ehemmiyette görmedim. Fakat bir hafta sonra Dahiliye Vekili Ata Beyden şu telgrafnameyi şifre olarak aldım:

«Umraniye hadisesine ait hususların görüşülmesi için Nurettin Paşa ile zatıâlilerinin arasında cereyan eden muhabere ve muhavereyi Erkânıharbiyei Umumiye vazıtasıyle öğrendim. Bu hadisenin takibi ve suçluların tenkili vazifesi Heyet-i Vekile kararıyle tam sâlâhiyetle Nurettin Paşaya verildiği yüksek malumlarıdır. O hususdaki sâlâhiyet derecesi de burada iken manzur-i âlileri olmuştu (görülmüştü). *Bu hususta Nurettin Paşanın yüksek makamlarına vaki olacak bildiri ve müracaatlarının dikkate alınarak yerine ge-*

tirilmesi ve işlerin her veçhile geciktirilmemesiyle bir an önce neticelendirilmesini Riyaset- müşarünleyhanın iş'arını ve vecaib-i maslahata binaen rica ederim efendim.

9 Haziran 37

Dahiliye Vekili
Ata

Bu telgrafnameye şifre olarak harfi harfine şu cevabı verdim:

«C, 9.6.37 şifreye: Nurettin Paşanın takip ve tenkil sâlâhiyeti malum olduğundan o yoldaki tebligatı süratle yerine getirilmekte olduğu gibi mahallî ahvale vâkıf olmak için yakında -diğer yerlere tercihan- Zara'ya gideceğim.

Vilayetin bir nahiyesindeki geçmiş hadiseyi vesile yaparak valiyi küçümsemesinin salahiyeti dahilinde bulunmadığı aşikârdır. Kendisiyle 15 senelik tanışıklığımız olduğu halde buraya gelişimi takip eden üç gün içinde bir «hoş geldin» ziyaretinde bulunmaksızın, hiç olmazsa bilvasıta bir hatır sordurmaya bile tenezzül etmeksizin sureti aşağıya alınan tezkere ile beni hakpay-i azametine yüz sürmeye davet ve ikinci bir tezkere ile de ısrar etti.

Küçümseme maksadı pek aşikâr olduğundan ayağına gitmek küçüklüğünü kabul edemeyerek -kendi ifadesine göre- zail (geçmiş) bir hadise için görüşmekte acele bir mahiyet varsa dün, hükümet dairesine teşriflerinin daha uygun olacağını ve müstacel bir şey yoksa yarın hükümet dairesinde görüşmek münasip olacağını cevaben bildirdim idi. Bendenize, vaktiyle Aydın Mutasarrıfına yaptığı gibi mütekebbirane bir muameleye kalkıştığı herkesin dikkatini çektiği için gece geç vakit evime gelerek çirkin muamelesini tamire lüzum gördü.

«Emri altında yalnız bendeniz değil, daha dokuz vali ve mutasarrıf bulunduğu yolundaki çocukça iddiasına rağmen

bu ziyaretini tarziye sayarak yüksek makamlarına bilgi vermekten vaz geçmiştim».

«Reis Paşa Hazretleri (Gazi Hazretleri) yanında da mevzubahis olduğu üzere azamet düşkünlüğü meşhur olan bu kişiye telgrafla vesayay-i mahsusa (özel olarak nasihat) icra edeceğini Fevzi (Çakmak) Paşa Hazretleri Ankara'da iken bendenize vaat buyurmuştu. Mesela, Zara kasabasında gördüğü çamurdan dolayı Belediye Reisini bizzat azle kalkışması gibi tenkil vazifesi ve salahiyetiyle Nurettin Paşaya evvelce verilen salahiyetler arasında mıntaka dahilinde asayişe ait hususlardan dolayı mutlak bir lüzum gördüğü takdirde icap eden memurları işten el çektirmek salahiyeti de verilmiş olduğu halde suiistimal edilmesinden dolayı bu sâlâhiyet evvelce Heyet-i Vekile kararıyle geri alınmıştır. Hiçbir alakası bulunmayan idarî hususata da tecavüz etmesinin hoş görülmeyeceği tabiidir.

«Zara Kazası veya Umraniye Nahiyesinde ne gibi idari tedbirlerin alınması gerekiyorsa, bunların her türlü müdahaleden uzak olarak tatbikına Vilayetçe çalışılmak usule uygun olacağı gibi bu hususlar bundan böyle idarî vazifeler Nezaretinin vilayetin üstünde bir salahiyetle Ordu Komandanlığına intikalini mucip olamayacağı tabiidir efendim.»

10 Haziran 19337 (1921)

EMNİYET TEŞKİLATI VE GARİP YAZIŞMALAR

Amasya'da bulunan Merkez Ordusu Kumandanı Nurettin Paşa 1921 Haziranında «Emniyet Teşkilatı» namiyle müsellah bir kuvvet icadını tasavvur ve 16 maddeli bir talimat tertip ederek hemen uygulanmasını -alışık olduğu amirane biçimde- Vilayete bildirdi.

Bu teşkilatın sebep ve amaçlarını Kumandan Paşa, emirnamesinde şu surette izah ediyordu:

«Memleketimizdeki mülki taksimatın ve hususiyle nahiye taksimatının geniş olması ve jandarma kuvvetinin bu genişlikle ters orantılı surette bulunması dolayısiyle ahali elindeki silâhların memlekete faydalı bir hale getirilmesi ve zararlı kişilerin elinde silâh bulundurulmaması ve aşayişi temin emrinde bir jandarmaya yardım temin ve şekavet hadiselerinin genişlemesine meydan verilmeksizin süretle izale edilmesi maksatlarıyle ordu mıntakasının yalnız Canik, Ordu, Amasya, Çorum, Tokat, Sıvas, Yozgat ve Karahisarışarki sancaklarında bir emniyet teşkilatı vücude getirilmesi lüzumlu görülmüş ve tanzim edilen talimattan bir sureti ilişik olarak gönderilmiştir. Mıntakanızda teşkilata hemen başlayarak az zamanda tamamlanıp orduy gönderilmesi...»

Bu teşkilatı Nurettin Paşa adı geçen talimatın ikinci maddesiyle şu üç vazifeye memur ediyordu:

1 — Dahilî emniyet ve asayişin temin ve kuhafazasına yardım etmek.

2 — Siyasi eşkıya ve âsilerin tedip ve tenkili.

3 — İcabında haricî düşmanlarla muhabere etmek.

Bu teşkilatı vücude getirecek kişilerin kabulü için talimat şu şartları sayıyor:

«— Emsali silâh altında bulunmamak, asker firarilerinden olmamak, İslam olmak, tamüssıhha bulunmak, eli silâh tutmak, dindar, müstakim, hüsn-i hal ashabından bulunmak, ortalama 50 fişeği ile mükemmel bir tüfek sahibi olmak.»

Dokuzuncu maddede de şöyle deniyordu:

«Emniyet Teşkilatının efradiyle zayıf ve mühim jandarma karakolları takviye olunacak... Sabit karakollara verilen efrat fevkalade ahval olmadıkça 20, 30 günden ziyade alıkonulmayacak.»

11. maddeden:

«Emniyet kıtaları tabur ve alay cüzütammı halinde kendi sancakları haricine gerekince sevk olundukları zaman ordu tarafından iaşe olunacaklardır. Şehit ve yaralı olanlara

silâh altındaki askerler gibi muamele edilecek ve düşman ateşiyle mürd olan hayvanlar tazmin olunacaktır.»

Herşeyden önce, gönüllü bir sınıf asker toplamak demek olan bu teşkilata bir ordu kumandanının salahiyeti kâfi olmadığından Hükümet merkezinin müsaadesi bulunmak lâzım gelir.

İkincisi, askerlik hizmetiyle mükellef yaşlardaki ahaliden mühim bir kısmı Umumî Harp'te zayi olmuş ve geri kalanları sakat ve hasta olarak dönmüş olduğu gibi mevcudun işe yarayanı da Yunanlılarla muharebe ettikleri için erkek nüfusu pek azalmıştı.

Nurettin Paşanın Umraniye Hadisesindeki muzafferiyetlerinin hulasasını hikâye eden ve «*Umraniye Hadisesi*» unvanlı yazıda aynen naklolunan resmî tebliğde de yazılı olduğu gibi iki kaza dahilinde iki yüz bu kadar asker firari ve bakayası toplu tüfekli kahhar bir kuvvetle derdest edilebilmiş olduğuna ve alelhusus kendi silâh ve cephanesi -ve varsa- kendi binek atı, yem yiyeceği ile gelip hiçbir ücret mukabili olmayarak asker veya jandarmalık etmeye halktan, yani yaşıtları silâh altında bulunmayan sıhhatli, güçlü, kuvvetli, dindar ve müstakim kimselerden rağbet beklemek ve bunlardan taburlar, alaylar kurulacağını zan ve binaenaleyh nöbetle istihdam olunmak üzere karakollarda 20-30 günden ziyade alıkoymamak şartını da koymak birbirinden garip maddelerdi.

Üçüncü olarak, Emniyet efradı tabur, alay cüzütamı halinde kendi sancaklarından haricine sevk olundukları zaman ordu tarafından iaşe edileceğine ve bunların -eşkıya çarpışmalarında yalnız telef olanlar değil- düşman ateşiyle mürd olan hayvanların bedelleri ödeneceğine, yaralı ve şehitler haklarında silâh altındaki askerler gibi muamele olunacağına göre Devlet hazinesinden para sarfını gerektiren bu taahhütler özel bir kanuna muhtaçtı.

Bu şartlarla böyle bir teşkilat kurulması varsayılsa bi-

le disiplin altına alınamayacağından hükümetçe birer eşkıya çetesi kurulmuş olmak gibi büyük bir tehlike bile hatıra gelebilirdi. Vilayetin idare meclisi üyeleriyle memleketin ileri gelenleri bu teşkilatın imkânsızlığını, imkânı halinde de menfaatten ziyade zararı görüleceğini oybirliği ile beyan ettiler.

Fakat, Kumandan Paşayı fikrinden çevirmek deveye hendek atlatmaktan çok zor ve hatta imkânsız olduğundan bu meseleyi 5 Temmuz 37 (1921) tarihinde Dahiliye Vekâleti'ne şu yazı ile arz ettim:

«... Velev müşkülatla olsun, fiilen tatbik edilemeyecek hususlara teşebbüs etmek hükümetin vekar ve nüfuzunu ihlâl edeceğinden bu netice düşünülmeye değer olmakla beraber bu iş yalnız bir ordu kumandanının emriyle yapılacak bir iş olmadığından emsali gibi burada boş yere münakaşaları, yazışmaları mucip olmamak üzere bu hususdaki rey-yi samilerinin tebliğ buyurulmasını rica ederim.»

O sırada Dahiliye Vekâleti'ne Refet (Bele) Paşa seçilmişti.

Beş gün sonra şu cevabı aldım:

«C. 5 Temmuz 37: Bu suretle asker celbinin kanuna aykırı olduğu Heyet-i Vekile kararıyle Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne tebliğ olunmuştur.»

Bunun üzerine Nurettin Paşaya şifre bir telgraf çektim:

«Emniyet teşkilatının kanuna aykırı olduğu Heyet-i Vekile kararı ile Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne tebliğ olunduğu Dahiliye Vekâletinden bildirildiğinden talimatın tatbiki teşebbüsüne gerek kalmamıştır.»

Nurettin Paşa şöyle cevap verdi:

C, 14 Temmuz 37:

1 — Bahsedilen Heyet-i Vekile kararından ordunun malumatı yoktur.

2 — Emniyet Teşkilatı talimatnamesinin temmuz başında Siwas'a vardığı anlaşılmakla gelir gelmez tatbikına başla-

nılması lâzım gelirken 14 gün sonra yalnız Sıvas Vilayetinden bu suretle cevap verilmesi sebebi anlaşılamamıştır. Fevkalade salahiyeti haiz olan ordunun vermiş olduğu emrin yapılmaması sebebinin izahı temenni olunur.»

Kumandan Paşa pek ziyade sinirlenip sabırsızlanarak bundan birkaç gün sonra da şu telgrafla tekit etti:

«16 Temmuz 37'ye zeyldir: Talimatname gelir gelmez Emniyet Teşkilatına başlanmamış olması sebebinin izahı ikinci defa talep ve ne zaman başlandığının bildirilmesi...»

Birinci telgrafnameyi aynen Dahiliye Vekâleti'ne göndermiştim. Ayrıca da şöyle bir yazı yazdım:

Dahiliye Vekâlet-i Celilesine

«Merkez Ordusu Kumandanı Vilayet ve Ordunun müşterek mercileri olan Heyet-i Vekilece reddolunan Emniyet Teşkilatı'nın gecikmesinden dolayı vilayeti kınamaya ve «Salahiyet-i Fevkalade» siyle tehdide kalkışıyor. Bu salahiyet «Umraniye Hadisesi» nin bastırılmasına münhasır ve hadise ise 132 köyün enkazı altında hayli zaman evvel bastırılmıştır. Öldürülen 300'e yakın nüfustan başka binlerce masum ahali açlıktan, sefaletten ölüme mahkûm edilmiştir. Onun için artık tatbikına gerek kalmadığı gibi, bundan başka kendisi bir de seferde ordu kumandanlığı salahiyetini tecavüze vesile sayarak, hatta vilayet memurlariyle doğrudan doğruya muhabereye girişmektedir. Kanuna aykırı emirleri, kanuni bir makamdan verilse bile kanunen yerine getirilemeyeceğini takdir edemeyecek derecede usûl ve kanundan habersiz olan bu kişinin kanuna aykırı tecavüzleriyle uğraşmaya işlerim müsait olmadığından buna acele bir nihayet verilmesini rica ederim.»

O sıralarda savaş durumu nedeniyle Ankara pek ziyade meşgul olduğu için bu yazılara cevap alınamadı. Nurettin Paşa da pek sabırsızlandığı için kendisine şu cevabı verdim:

«Fevkalade sâlâhiyet, Umraniye Hadisesi'nin bastırıl-

masına mahsustur. Bu hadisenin de tamamiyle bastırıldığı malumdur. Bununla beraber vilayetin bütün idari muamelatına şâmil olarak halen mevcut bulunsa bile o salahiyeti veren ve kararlarına vilayetin de, ordunun da itaate mecburiyeti malum olan Heyet-i Vekilece kanuna aykırı görülerek uygun görünmeyen Emniyet Teşkilatı tasavvurunun tatbik edilmemesi sebebi vilayetten değil, Heyet-i Vekileden (Bakanlar Kurulundan) sorulmak lâzım gelir. Kanuna aykırı bir emir nereden verilirse verilsin tatbik edenlerin mesul olacakları Kanunu esasinin 41. maddesinde yazılıdır...»

Nurettin Paşadan şu cevap geldi:

«... *Emniyet Teşkilatı Talimatnamesinin ilgili makamlara takdim edilmiş ve hiçbir makamdan bu teşkilatın aleyhinde iş'ar vaki olmamıştır. Bu hususta yalnız makamınıza tebligat yapılmış olmasının sebebi anlaşılamamıştır. Ordunun iş'arat ve tebligatını, her nedense, yalnız zatıâlileri muhalefetle karşılamaktadır.*

«... *Seferde ordu kumandanı salahiyetinin incelenmesini tavsiye ederim. Heyet-i Vekile kararlarına dayanan sâlâhiyetler dahi başkaca geçerlidir...*»

Uzun bir telgrafla Emniyet Teşkilatı'nın uygulanmasındaki imkânsızlığı ve dayandığı sebepleri, kanuna aykırı yanlarını birer birer anlatmaya çalıştım. Fakat azametli Paşayı susturmak mümkün olmadı. Yine uzun cevaplar verdi. Bu cevabın bazı bölümlerini aşağıya alıyorum:

«... *Bunda bütçe meselesi yoktur. Emniyet efradı sancakları haricine sevk edilince Devletten başkaca tahsisat istenilmeyerek Merkez Ordusu tahsisatiyle iaşe edilecektir.*

«... *Sıvas ve kendi mülhakatı ahalisi hamiyetli, vatanperver ve fedakârdırlar. Onlardan istifade çaresini ve yolunu arayıp bulmak lâzımdır.*

«... *Sıvas eşrafının himmetlerinden de istifade mümkün olduğundan Sıvas Vilayeti için işbu teşkilattan ümitsizliğe*

düşmeye yer yoktur. Eğer aciz gösteriliyorsa açıkça bildirilmesi mercudur.

«... Ordu mıntakasında 11 sancaktan biri bulunan Sıvas Vilayeti makamı, orduya Heyet-i Vekile kararlarını tebliğ edecek mevkide olmadığının takdir buyurulmasını rica ederim...»

Bu telgrafnameye aynen şu telgrafla karşılık vererek bir aya yakın müddetten beri devam eden bu beyhude yazışmaya nihayet verdim:

C. 29 Temmuz 37: Evvelce görüşülen Sıvas eşrafı bu talimatın tatbik kabiliyeti olmadığını oybirliği ile ifade etmişlerdir. Bu defa da Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi ile müzakere edildi. Sıvas ahalisinin vatanın selameti için her türlü fedakârlığa âmade bulunduklarını, şu kadar ki bu tasavvurun tatbiki mümkün olmadığını, olsa bile memleket için mazarratları olacağını, Millî Hükümetin Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri de kendilerinin malumatı olmaksızın bu gibi kuvvetler toplanılmasını kesin surette men etmiş olduğunu beyan etmişlerdir (1).

Telgrafnamenizin sonundaki garip fıkralar bu kadar meşguliyet arasında cevap vermek külfetine değecek mahiyette görülmemiştir.

29 Mayıs 37 (1921)
Sıvas Valisi
Ebubekir Hazım

(1) Filhakika Gazi Hazretleri 25. 12. 36 (1920) tarihinde bu hususa dair şedid-ül-meal bir beyanname nevretmişti.

UMRANİYE (KOÇKİRİ) HADİSESİ VE NURETTİN PAŞA

«Umraniye Hadisesi», ya da «Koçkiri Hadisesi» adı verilen vaka, Sıvas Valiliğinde işe başlayışımdan üç aya yakın bir müddet önce çıkmış ve Nurettin Paşanın yapmış olduğu bastırma hareketinin çok fena bir şekilde sonuçlanmış olduğunu Sıvas'a geldiğim zaman öğrendim. Olayı söndürme işinin lüzumsuz şiddetini mazur göstermek için Kumandan Paşanın «Umraniye İsyanı» diye büyülttüğü bu hadise, kendisini bu işe memur eden Vekiller Heyeti'nin 13 Mart 1337 (1921) tarihli kararnamesinde «Harekât-ı Şekavetkârane» diye nitelenmiştir.

Sıvas'a gelişimin üçüncü gününden itibaren Nurettin Paşa ile aramızda -daha önce tafsilatıyle anlattığı gibi- anlaşmazlık ve çekişme olduğu ve kendisine kırgın olduğum, bu yüzden de tarafsız olamadığım hakkında kötü bir düşünceye yer vermemek için olayın mâhiyetini Kumandan Paşaya söyletmeyi daha uygun buldum. Bu hadiseyi bastırmaya memur olur olmaz, yani daha Amasya'da iken neşrettiği 14 Mart 37 (1921) tarihli resmî ve basılı beyannamenin suretini aynen buraya naklediyorum:

«1 — Sıvas Vilayetine bağlı Zara Kazası (Bu kazaya «Koçkiri» de denir) dahilinde meskûn bulunan Koçkiri aşi-

retleri arasına sokulan bazı fesatçı âmil-i bedhahane ashabının (kötü düşünceli kişilerin) kandırdığı bu aşiret reislerinden çoğunun (1) rıza ve muvafakatleri dışında bir kısım ayak takımı Kürtler Umraniye'de bulunan askerî müfrezeye taarruz ve bazı subaylarla Umraniye'de bulunan Zara Kazası Kaymakamını tutuklamışlardır. Bu âsiler, hareketlerine sebep olarak hükümetin gûya Kürtleri vuracağından bahisle korku ve endişeye kapılmış olduklarını işae (yayma) etmişler...»

İşte vakanın esası bundan ibarettir. Bu vaka Vilayet merkezine akseder etmez Vali Cemal Bey imkân dairesinde gerekli tedbirlere girişmekle beraber bu çirkin hareketin genişlemesine engel olmak için Kürtlerin hükümet tarafından göçe zorlanacakları yolundaki fena söylentileri yalanlamak ve ahaliyi temin etmek üzere o sıralarda Sıvas'ta bulunan Temyiz Mahkemesi azasından -halen (21 Mayıs 1928) Bayezit Milletvekili- Şefik Bey -isim ve memuriyetini hatırlayamadığım- başka bir zatla beraber Zara'ya göndermiştir.

Nurettin Paşa beyannamesine şöyle devam ediyor:

«2 — Sıvas'tan Zara'ya gönderilen heyet (Şefik Bey ve arkadaşı) tarafından hükümetin Kürtleri tedip etmek gibi maksadı olmadığı temin edilmesi üzerine Koçkiri aşiret reisleri pişman olarak hükümetin af ve merhametine sığınmışlar ve tutuklu bulunan Zara Kazası Kaymakamı ile subayları serbest bırakmışlardır.

«3 — Fesat çıkarmak isteyen bazı hainlerin (bizzat Kumandan Paşa) işbu vakayı abartarak bir «Kürtlük meselesi» şeklinde göstermeye çalışmaları da muhtemel görünmektedir. Halbuki böyle bir mesele katiyen mevcut değildir ve olamaz. Türkler ve Kürtler asla birbirinden kopamaz ve ayrılamazlar. Sonuna kadar din ve vatanın tek vücut halinde

(1) Halbuki bila istisna hepsi takip ve tenkil edilmiştir.

savunucusu ve koruyucusudurlar. Bunun dışındaki kötü fi kirlerin din düşmanlarımız tarafından uydurulup etrafa yayıldığını herkesin bilmesi lâzımdır.

«4 — Memleketin emniyet ve asayişinin temini ve halkın terfihi (refaha kavuşturulması için muhtelif cihetlerden çok miktarda askerî kuvvet tertip edilmiştir. Fesat çıkaranların muhakemelerinin icrası için de Sıvas'ta Divanıharp teşkil olunmuştur.

«5 — Halkın emniyet ve huzurunu temin ve fesat erbabı ile eşkıyayı tedip ettirmek üzere Sıvas havalisine gelmekteyim. Herkesin iş ve gücü ile meşgul olmalarını ve işşat-ı kâzibeye havale-i sem'i itibar etmemelerini (yalan söylentilere kulak asmamalarını) ve fasatlık çıkaranlarla eşkıyayı hükümete teslim ve ihbar eylemelerini tavsiye ederim. Fesat çıkaranların şiddetle cezalandırılacağını ve masum ahalinin şefkatla himaye edileceğini beyan ederim.»

«Heyet-i nasıha» adı verilen Şefik Bey ile arkadaşının vaki olan teminat ve tavsiyeleri üzerine beyannamede söylendiği gibi Kaymakam ve müfrezenin subayı tahliye olunmakla beraber «Koçkiri Aşiretleri Rüesası» denilen Zara Kasabası ileri gelenleri heyete, aşağıdaki taahhütnameyi vermekle beraber suretlerini telgrafla Vilayete ve Nurettin Paşaya takdim etmişlerdir.

«Hükümet-i Milliyemize sadakatle hizmet eden ve ebediyen İslam camiası dahilinde hüsn-i hizmete âmade ve aşağıda imzaları bulunan biz Koçkiri aşiretleri reisleri «âmal ve hissiyet-ı sadakatkâranemiz hilafına olarak serzede-i zuhur olan Umraniye hadise-i müessefesinden inibas eden iğtisabattan» (amacımıza ve sadakat duygularımıza aykırı olarak çıkıveren esef verici Umraniye hadisesinden çıkan gasp olayından) dolayı aşağıdaki hususları icra etmeyi taahhüt eyleriz:

1 Umraniye ve Türkeşlik (1) *müessif vakasında askerden alınan silâh, teçhizat, hayvanat vesair askerî eşya toplanıp süretle hükümetimize iade olunacaktır.*

2 — Bu olaylar dolayısiyle Avar aşiretleri tarafından ahaliden alınan bütün hayvan, mal ve eşyanın hepsi geri alınarak sahiplerine teslim ettirilecektir.

3 — Kaza ve aşiretler dahilinde eşkıyalık yapan veya eşkiyalık yapmaya niyetlenenler hemen dağıtılarak ahalinin huzur ve sükûniyle mallarının ve canları teminat altına alınacak ve itaat etmeyenler hükümete ihbar ve teslim olunacaktır.

4 — Yukarıdaki maddeler bugünden uygulanarak Nahiye Müdürü Haydar Beyin denetimi altında kurulan bir komisyon marifetiyle her tarafa ve aşiret reislerinden oluşan kollar tertip ve sevk edilmiş olduğundan mal, hayvan, eşya ve silâh gibi gasp edilmiş şeylerin iadesi için hükümet tarafından gönderilecek memurlara intizar ederiz.»

18 Mart 37 (1921)
(imzalar)

Bu taahhütnameden başka yine bu kişiler tarafından Vilayete ve Ordu Kumandanına aşağıdaki telgraf da çekilmiştir:

«Bazı müfsitlerin Türk ve Kürt unsurlariyle İslamlar arasına soktukları fesatlar neticesi ve birtakım memurların kötü idareleri yüzünden Umraniye'deki müessif vaka zuhura gelerek hepimizi mükedder ve dilhun etmiştir (kalbimizi kanatmıştır).

---

(1) Ahalisi Türk ve Sünni bir köydür. Zara ve Umraniye dahilindeki köylerin ahalisi kâmilen Kürt olmayıp Sünni Türk veya Türk ve Alevi veya Sünni Kürtle meskûndurlar; ormanlarda Rum köyleri de vardı.

İslam unsurlarının birbirinden ayrılamayacağını takdir edenlerdeniz. Gelen sayın heyet dahi hükümetimizin görüşünü izah ve bizleri ikna etti. İslam ahalimiz hükümetin şefkatlı kucağına sığınarak birtakım cahillerin aldıkları Devlet malı ile bazı köylerden götürmüş oldukları hayvan vesairenin sahiplerine geri verilmesi için reislerden oluşan iki komisyon işe başlayarak hükümeti temsil eden muhterem heyetin himmetiyle hepimiz ikaz olunmuş ve bu hususdaki anlaşmazlık giderilerek İslam kardeşliğinin temin edilmiş olduğunu arz eyleriz.»

12 Mart 37 (1921)
İmza

Şu taahhütlere ve Nurettin Paşanın beyanındaki sarih teminata göre maksat en iyi bir surette hâsıl olarak hadise failleri Sıvas Harp Divanı'na sevk ile müstahak oldukları kanuni cezanın süratle tatbik edilmesinden başka yapılacak bir şey kalmamış demek olduğu halde Nurettin Paşa, meselenin bu suretle halledilmesinden memnun olmamıştır.

Heyet-i Nasıha, Zara'dan dönüşünde Kumandan Paşayı görerek gerek sevkıyat-ı askeriye mehabetinin, gerek neşrettiği beyanamenin tesiri ile meselenin şu suretle halline muvaffakiyetinden dolayı kendisini tebrik ederler. Fakat Nurettin Paşanın:

— Öyle ama, bu kadar asker toplandı, ben buraya kadar geldim; bir şey yapılmazsa olmaz, dediği ve binaenaleyh askerî harekâta devam edildiği Sıvasça pek şayi olmakla beraber bu söylentinin doğru olduğunu Şefik Bey bizzat bana söylemişti.

Beyannamede izah olunan maksat bu suretle hâsıl olduktan sonra artık askerî harekâta devam etmek, boşuna kan dökmek zevkini yerine getirmek demektir. Mahallî ileri gelenlerinin bu maruzat ve teminatından Ankara haberdar edilmediği gibi Nurettin Paşaya fevkalâde sâlâhiyet veren

Heyet-i Vekile kararnamesinin üçüncü maddesinin tehdidine mukavemet edemeyen selefim Cemal Beyin de bu hususta Dahiliye Vekâleti'ne haber vermeyerek sükût ettiği teessür ve taaccüple anlaşıldı.

Bu üçüncü madde şöyledir:

«Merkez Ordusu Kumandanı mıntakası dahilinde asayişe müteallik hususattan dolayı lüzum gördüğü takdirde icap eden memurlara işten el çektirmeye salahiyettar olup bilahare Vekâlet-i aidesini haberdar eder...»

Bu sâlâhiyet suiistimal olunduğu için gene Heyet-i Vekile kararı ile geri alınmıştır.

Ankara, cereyan eden muamelelerden haberdar edilse 130 köyün hiçbir lüzum ve zaruret olmaksızın sırf: «*Bir kere bu kadar asker toplandı, bir şey yapmazsak olmaz.*» gibi vahşi bir mantıkla tamamen yakılıp yıkılmasına, suçlu suçsuz binlerce nüfusun katl (öldürme) veya açlıktan, sefaletten ölüme mahkûm edilmesini muvafakat etmeyeceği pek aşikârdı.

Suçlular tutuklanıp gasp edilen mallar geri alınarak hükümete teslim edileceği taahhüt olunduktan sonra, yani 10 Nisan 337 (1921) tarihinde 6 fıkralı bir beyanname daha neşrederek bunda da evvelki beyannamedeki hususları tekrar ediyordu. Şöyle ki:

«*1 — Umraniye hadise-i müessefesi üzerine icra edilmekte olan askerî harekâtın hedef ve maksadı, hadisenin tertipçileri ve kışkırtıcıları bulunan ve itaatli ahaliyi doğru yoldan saptırıp zarara sokan kişilerdir. Zorlamalara ve tehditlere maruz kalarak istemeyerek veyahut iğfalata kapılarak cehaletleri yüzünden vukuata ve şekavete iştirak eden Koçkiri aşiretinin ve onlara katılanların suret-i umumiyede tenkilleri kararlaştırılmış değildir.*»

Üçüncü fıkra da şöyledir:

«*Fesatçılar ve münafıklar Umraniye şekavetinin izalesi için hükümetçe ittihaz olunan inzibati tedbirleri gûya Kürt-*

ler ve Aleviler aleyhinde (1) bir hareket gibi gösterilmeyi *uğraştıklarını ve ihvan-ı din (din dostları) arasında nifak sokmaya çalıştıklarını teessür ve nefretle öğrenmekteyim. İşbu kötü maksatlı söylentileri, bâtıl rivayetleri ve bölücülüğü, din ve devletimiz namına kesin olarak tekzip ederim...»*

Bu resmî ve mükerrer teminata rağmen Merkez Ordusu Kumandan ıZara, Umraniye ile beraber bütün o bölgeyi askerle çevirmekle beraber kaza dışına firar ve iltica edecek köprüleri, geçitleri tutturarak ahaliyi pek ziyade korkutmuştur.

Askerle çemberlenen köyler ahalisi söylentilerin doğruluğuna, yani Kürtlerin tenkil edileceğine inanarak hayatlarını kurtarmak için köylerini, evlerini terk ederek dağlara sığınmaya mecbur olmuşlardır. Sırf can korkusuyle kaçan, isyan ve şekavetle suçlanarak boş kalan köyler yakılıp yıkılarak bütün mal ve eşyaları ve hayvanları musadere edilmiştir.

Şu suretle Umraniye nahiyesine ve Zara Kazası'nın merkezine bağlı köylerden 76 ve Divriki Kazası'nda 57 ki toplam 132 köy muharip bir düşman istihkâmları gibi yakılmış, tahrip olunmuş ve yüzlerce nüfus öldürülmüştür. Ayrıca, bütün mal, eşya, zahire ve hayvanları yağma olunmuştur. Binlerce nüfus da dağlarda, kırlarda açlıktan ve sefaletten ölüme mahkûm edilmiştir.

Ordu Kumandanının, Mayısın 1'inden 30'una kadar cereyan eden vekayi hulasası namiyle ve Sıvas gazetesiyle neşrettiği resmî tebliği buraya naklediyorum:

«Umraniye Hadisesi âmillerinden ve Koçkiri rüesasından Azamet ve kardeşleri Bahri ve Sabit beylerle Karaca-

---

(1) Alevi (Kızılbaş) denilen bir nevi Şiilik. Sıvas Vilayeti dahilinde diğer bazı kazalarda bu mezhepten Türkler vardır. Tafsilatı Kars, Ardahan ve Artvin hatıralarında görüleceği üzere oralarda da bu mezhepten olan Türklere «Acem» namı verilerek uzaktan uzağa İran'a fahri tebea bahşolunmaktadır.

viran Nahiyesinin en şerir ve hunhar eşkıya reisllerinden Filiçbeyli Hamu ve Zara ile Suşehri arasındaki âsilerin reisi bulunan Çevirmehanlı Aziz ve Naki'nin kardeşinin oğlu Naki ve Ali'nin kardeşi Haydar'ın taallukatından Pehlivan ve mutemedi Hüseyin Efendi ile Refahiye eşkıyasından Aşır ve 159 şaki (1) ölü olarak ele geçirilmiştir.

Eşkıya reislerinden meşhur Ali'nin ve eşkıyaya muhbirlik eden Kaçurzade Haydar Bey ve Şerefiye eşkıyasından ve maktul Aziz'in arkadaşlarından İbrahim ve reislerden Felik Ali'nin babası ve üç kardeşi ile bir oğlu ve Şeyh Kasım namındaki casus ile 113 (2) kişi ölü olarak ele geçirilmişti.

Umraniye Hadisesi'nin en mühim tertipçilerinden ve başlarından olup isyan hadisesi esnasında Umraniye Nahiyesi Müdürü bulunan Koçkirili Mustafapaşazade Haydar Beyle rüesadan Naki Beyin kardeşi İzzet ve Hasan beyler ve avenesinden Kiho (Genco da okunabilir) ile 56 şaki istiman etmiştir (af dileyerek teslim olmuştur).

200 muhtelif cins tüfekle bir hayli cephane ve 118 beygirle birçok koyun ve diğer hayvanlar (3) musadere edilmiş ve 207 asker firarisi ve bakayası yakalanmıştır.

Ümera, subay ve erlerin gösterdikleri azim ve gayretten dolayı takdirlerimi beyan ve teşekkür ederim.»

İçlerinde en hunhar eşkıya reislerinden de bulunduğu beyan olunan *âsilerin, 200* muhtelif cins ve *bir hayli cephane* ile velev bir tanecik olsun asker yaralayamamış olması çok gariptir! Yani, bu da gösterir ki Nurettin Paşa bu kadar nüfusu müsademe suretiyle değil katliâm şeklinde öldürtmüştür.

Bu resmî tebliğde beyan olunduğu gibi musadere edilen

---

(1) Taahhütnamede imzası bulunanlardan.

(2) Kaçan ve dağlara sığınan ahaliden.

(3) Kaçan ve dağlara sığınan ahaliden.

cinsleri muhtelif tüfekler 200.den ibaret olduğuna göre toplam 132 köyü tahrip olunan iki kaza dahilinde bu kadar silâh bulunması esasen bir isyan hazırlığına delalet edemeyeceği gibi *ölü olarak ele geçirilen eşkıya* denilen toplam 272 maktulden 72'sinin hiç silâhı yokmuş demek oluyor.

Ahalinin her cinsten binlerce hayvanları alınıp orduca satılarak bedelleri de orduca alınıp kükümet sandığına senetler gönderilmiştir. Bu binlerce hayvanın nerede ve kanunen gerektiği üzere hangi daire veya memurlar tarafından artırma ile satıldığı da meçhuldür.

Nurettin Paşa bu pek kahhar katil ve müsaderelerden sonra tahrip ettirdiği 76 köyün yeniden inşasını uygun görmeyip 16 köyde birleştirilmelerini emretmiştir. Birbirinden saatlerce uzak 76 köyün binlerce ahalisinin 16 köyde iskânları mümkün olsa bile halkın, pek uzaklarda kalacak olan mer'a tarlalarından istifade edebilmelerindeki müşkülata nazaran Kumandan Paşanın esasen salahiyeti haricinde olan bu emir ve teklifi Dahiliye Vekâleti'nce bittabi tasvip olunmadığı halde Paşa, ısrar ederek köylerindeki hanelerini yeniden yapmak isteyen ahalinin şiddetle menedilmesini doğrudan doğruya mahallî hükümete emretmiştir.

Nurettin Paşa, hükümetin emniyetle kendisine verdiği sâlâhiyeti pek kötü kullanarak ika ettiği facialarla yetinmeyerek Koçkiri eşrafından katlolunan veya can korkusuyle dağlarda saklanan kişilerin ailelerini de Sıvas'a sürmüştü.

Bu faciaları memuriyet vazifesi ve insanlık duygusu ile Dahiliye Vekâleti'ne bildirdim. Bu hususa dair olan telgrafnamelerimden 6.6.1921 tarihli uzun şifre telgrafın son fıkrası şöyle idi:

«... Bu harekette hükümet merkezinin rızası bulunmadığı âdilane ve seri icraat ile fiilen gösterilerek gelecek nesillere haklı husumet nakleden ve edecek sebepleri bir an evvel ortadan kaldırmalıyız. Acı tafsilatını kâğıt üzerine

kaymak istemediğim bu müessif halin hulasaten ve gizli olarak salahiyetlilerine arzını vatani bir vazife saydım.

«Pek fecî olan bu hadiseyi yakından görmek ve askerî harekatın cereyan şeklini mahallerince tahkik etmek üzere Ankara'dan hususi bir heyet gönderilmesi pek basiretkârane bir tedbir olur.

«Son günlerde Zara Kazası dahilinde 6 köyün bütün eşyasını ve heyvanlarını yağma ve altı kişiyi katlettirdiği mahalli kaymakamın resmî tahkikata dayanan telgrafnamesinden anlaşılan taburun kumandanı, Ordu Kumandanının akrabasından olduğu hakkındaki söylentiler de ayrıca teessüfü mucip olmuştur...»

Bu yoldaki maruzatım Dahiliye Vekâleti'ni lüzumu derecede ikaz etmekle beraber Doğu vilayetleri milletvekilleri tarafından beyan olunan lüzum üzerine Meclisçe tahkikat yapılmasına Büyük Millet Meclisince karar verilerek Sıvas'a, Yusuf İzzet Paşa ile diğer iki milletvekilinden oluşan bir heyet gönderilmişti.

«*Koçkiri Tahkik Heyeti*» adını alan bu heyetin Sıvas'a varışında ben Trabzon'da bulunuyordum. Israrlı talebim üzerine Trabzon Valiliğine tayin olunarak 13 Ağustosta Sıvas'tan ayrılmıştım. Üç ay sonra Yusuf İzzet Paşa bu facialar hakkındaki malumat ve mütalaalarımı heyet namına bir telgrafla benden sordu.

Malumatım, cereyan eden resmî yazışmalarda olup bunların dosyası ve Dahiliye Vekâleti'ne yazdığım şifrelerin müsveddeleri vilayetin evrak kaleminde bulunduğundan oradan alınarak okunmasıyle maksat hâsıl olacağını bildirdim.

Pek az bir müddet sonra bazı tahkikat ve tetkikat için bir heyete riyaset ederek Kars, Ardahan ve Artvin vilayetlerine giderek beş ay sonra döndüğüm için bu tahkikat ile neticesini ve Büyük Millet Meclisinse neye karar verildiğini bilmiyordum.

1927 senesinde Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Haz-

retlerinin Millet Meclisi (Parti Grubunda) irat ettiği nutku havi olarak yayınlanan kitabın 45. sayfasında yazılı olan aşağıdaki satırlar, Koçkiri Tahkik Heyetinin tahkikat neticesini göstermektedir:

«... Nurettin Paşanın hükümetçe Merkez Ordusu Kumandanlığından nasıl azl ve Divanı harbe tevdi edilmek üzere Ankara'ya celp olunduğunu ve Meclisçe aleyhinde olan galeyan kendisinin idamını talep derecesinde ileri gitmişken Başkumandan sıfatıyle şahsen Meclis Kürsüsünden Nurettin Paşayı müdafaa ederek nasıl kurtardığımı da izah etmiştim...»

Reisicumhur Hazretlerinin meseleyi nerede izah ettiklerini bulamadım ise de bu kadarı kâfidir. (*) Yani, Nurettin Paşanın Umraniye Vakasındaki harekâtını pek fena görmekte ne kadar haklı olduğum, adı geçen heyetin tahkikatıyle de sabit olduğunun böyle yüksek bir şehadetle anlaşılması kâfidir.

(*) Tahkik Heyetinin Koçkiri Olayı hakkındaki raporu üzerine Nurettin Paşanın azli ve harp divanına verilmesiyle ilgili görüşmeler Meclis'in gizli oturumunda yapılmıştır. Atatürk'ün bu olayla ilgili konuşması tarafımdan derlenen ve Çağdaş Yayınlarınca çıkarılan «Gizli Oturumlarda Atanebilir. (Bu anıları günümüz diline çeviren Sadi Borak'ın notu)

NURETTİN PAŞANIN GARİP MUAMELELERİNDEN BAZILARI

Mahut Umraniye (Koçkiri) hadisesinden dolayı suçlu, suçsuz birçok kişi öldürülmüş, barınakları tahrip edilmiş, malları ellerinden alınmıştır. Koçkiri Olayını yumuşak bir şekilde bastırmakla görevlendirilmiş olan Nurettin Paşa, memur olduğu bu vazifeyi tasavvur edilemeyecek derecede çok ziyade şiddet, hatta vahşetle bastırdı. Can korkusu ile dağlara sığınarak, otlar yiyerek yaşamak mecburiyetinde kalan erkek, kadın 132 köy ahalisinin harap köylerine dönerek mahsullerini hasat ederek hiç olmazsa açlıktan ölmemeye çalışmaları maksadiyle umumi af ilân olunarak korkularının giderilmesi lüzumunu birkaç kere Dahiliye Vekâleti'ne yazdım. Sırf, Nurettin Paşa'nın sükûndan hoşlanmamasından dolayı tekliflerim neticesiz kalıyor ve ahali, tahrip olunan evlerini kış gelmeden mümkün mertebe yapmak için Merkez Kumandanının karşı koymasına bir nihayet verilmesini istida ve istirham edip duruyorlardı.

Hatta temmuzun 5'inde Umraniye'de toplanan 200 kişi Vilayete ve Merkez Ordusu Kumandanlığına çektikleri uzun bir telgrafla:

«Sadakatlerini ihlal edecek hiç bir hal ve hareketleri olmamakla beraber beş on cahil kimsenin yaptıkları hareketten dolayı kendilerine isnat olunan «âsi» ve «şaki» lekelerini vatanın müdafaası yolunda dökecekleri kanlariyle silmek üzere muharebe cephelerine sevk edilmelerini ve şu

kadar ki can korkusuyla dağlarda kimsesiz kalan çoluk çocukları, açlıktan ve sefaletten ölmemeleri için umumî bir af ilanını» niyaz ettiler.

Bu hususiaki maruzatımı tekrarlayarak keyfiyeti Dahiliye Vekâleti'ne bildirdim. İki gün sonra Nurettin Paşa'dan aldığım telgrafta şöyle deniyordu:

«1 — Düşman donanmasının Karadeniz'deki faaliyeti artmıştır. (1) Sahillere bir ihraç yapması ihtimali kuvvetlidir. Sıvas Vilayeti dahilindeki süvarı kıtalarının kuzeye hareket etmeleri emredilmiştir. Piyade alayının da alınması muhtemeldir.

«2 — Umraniye mıntakasındaki kuvvetlerden dahi istifade edilmek için bu mıntakada firari veya bekaya ve silâhlar 21. Liva Kumandanlığı vasıtasiyle toplattırılmış ve 200 kişi Sıvas'a naklettirilmiştir. Bunların mahfuzen Batı Cephesi'ne sevkleri gerekmektedir. Umraniye mıntakası kuvvetsiz bırakıldıktan sonra ŞEKAVETİN TEKRARI İHTİMALİNİ ORTADAN KALDIRMAK MAKSADİYLE KOÇKİRİ AŞİRET REİSLERİNDEN BİRİNCİ VE İKİNCİ DERECEDE MÜHİM OLAN KİŞİLERİ ADI GEÇEN LİVA KUMANDANI MARİFETİYLE UMRANİYE'DE TOPLATTIRIP TEVKİF ETTİRDİM. Bunlar Sıvas'a gönderilmek üzeredir. Hiçbirisinin kaçmasına meydan verilmeksizin tutuklu bulundurulmaları Sıvas Vilayetinden ve Mıntaka Kumandanlığından istenir.

«3 — Merkez Ordusu mıntakasının dahilî kısımlarında fazla askerî kıtaat bırakılmayacaktır. Jandarma kuvvetle-

---

(1) Düşman donanmasının faaliyetinin artmasına ve havalideki vilayet ve livalarla beraber Sivas'a ve Merkez Ordusu Kumandanına Ankara'dan verilen şiddetli ve pek insanî emirlere tamamen aykırı olarak Nurettin Paşa tarafından tertiplenen harekâtın sebep olduğuna şüphe yoktur. Pek haksız olarak bütün Türklerin hesabına kaydolan bu hareketlerin mahiyetinden yalnız bu yazımda değil, hiç bir yerde bahsedemem.

rine yardımcı olmak üzere Emniyet Teşkilatı'nın (1) *süratle tatbiki tebliğ ve temenni olunur...»*

Askere ve harbe ait meselelere karışmaya sâlâhiyetim bulunmadığı için mütalaamın isabetini iddiaya cüret edemeyerek, Yunanlıların Karadeniz sahillerine asker çıkarmaları, o askeri gemilerden denize dökmek gibilerden bir delilik olurdu sanırım.

Velev pek zayıf olsun, öyle bir ihtimale karşı da tedbir alınmasına diyecek yoksa da Nurettin Paşanın, mahfuzen Batı Cephesi'ne sevk edilmek üzere asker muhafazası altında Sıvas'a gönderdiği iki yüz kişi, sadakatlerini ispat için muharebeye gönderilmelerini evvelce istida eden kişilerdir.

Umraniye mıntakasındaki askerî kuvvet alındıktan sonra şekavetin tekrarlanması ihtimalini ortadan kaldırmak için Koçkiri aşiret reislerinin, yani, Zara Kazası ileri gelenlerinin tutuklanarak mahfuzen Sıvas'a sevki ve orada hapsettirilmesi çok garip bir hareketti. Bununla beraber Kumandanın bir gün sonra çektiği 3228 numaralı telgrafta şöyle deniliyordu:

«Umraniye'de tutuklattırılıp Sıvas'a sevk ettirilen kişiler Sıvas Sıkıyönetim Mahkemesi'ne verilmişlerdir. Aşiret reislerine ait olup orduda mevcut malumat bugün posta ile divanıharbe gönderildi. Diğerleri hakkındaki bilgiler de gönderilecektir. Orada mevcut malumata göre muhakemelerinin hemen icrasına başlanmalıdır.»

Bu, hayret edilecek bir işlemdi. Çünkü, 141 kişiden ibaret olan tutuklular arasında, iki ay önce Nurettin Paşanın resmî tebliğinde af edildiklerine dair isimleri olanlar da vardı. Şekavetin tekrarlanması *ihtimaliyle* bunların tutuklanıp sürülmesi, sonra da divanıharbe verilmesi, muhakeme

(1) «Emniyet Teşkilatı» başlıklı yazımda yazıldığı gibi bu teşkilat Vekiller Heyetince kanuna aykırı görülerek uygulanması Vekâletce ve bir ay önce Nurettin Paşaya tebliğ olunmuştur.

için sebep aranması, Paşanın hukuk mevzuatı ile ve hatta en basit bir mantıkla hiçbir münasebeti olmadığını ortaya koymuştu.

Umraniye Nahiyesi ahalisinden canlarını kurtarabilenler, dağlarda açlıktan, sefaletten can çekiştikleri halde bunların tekrar umumi bir şekavet hareketinde bulunabileceklerini vehmederek (affedilmiş oldukları halde) tutuklanmaları gerçekten pek çirkin bir muamele idi.

Erzincan Valisi ile orada bulunan Ercincan Milletvekili Emin Beyden aldığım telgrafnamelerde de «*aşiret reislerinin sebepsiz olarak tutuklanıp sürülmelerinin Kârt aşiretleri arasında yayılması büyük ve çirkin hadiselere sebebiyet vereceğinden tutuklulardan Haydar ve Naki beylerle diğerlerinin serbest bırakılmaları*» hatırlatılıyordu.

Bu garip olaylarla ilgili olarak Dahiliye Vekâleti'ne yazdığım telgrafnamede:

«... Bu iki yüz kişinin mahfuzen ve horlayarak değil, evvelce vaki olan müracaat ve istidaları gereğince gönülleri alınarak ve takdir olunarak cepheye sevkleri ve aşiret reislerinin de serbest bırakılmalariyle beraber umummi bir affın bir an önce ilanı Devlet ve memleketin menfaatlerine uygun olacağını» tekrarladım.

Bu telgrafnameleri çektiğim zaman gerek iki yüz Kürt, gerek 141 rüesa vesaire Umraniye'den henüz hareket ettirilmemişlerdi.

Dahiliye Vekilinden o gün, yani, memuriyetim Trabzon Vilayetine tahvil edildikten bir gün sonra aldırım cevapta:

«Merkez Ordusu Kumandanlığınca Batı cephesine mahfuzen sevkleri bildirilmiş olan iki yüz kişinin ikinci bir emre kadar Sıvas'ta alıkonulmaları» bildirilmişti.

Pek geç kalan bu telgrafa şöyle cevap vermiştim:

«Bu iki yüz kişi bir hafta önce Sıvas'a getirilmiş ve durdurulmaksızın Batı Cephesi'ne sevk ettirilmiştir. Evvelce arz olunduğu üzere Umraniye'de tevkif ettirilen 140 kişi de Merkez Ordusu Kumandanlığınca Sıvas'a sevk ve hepsi hapsettirilmişlerdir.

«Cepheyi gönderilmelerini kendileri daha evvel temenni edip dururken mahfuzen sevk ederek onurları pek ziyade zedelenen bu adamların artık muharebe cephesinde bulunmalarındaki sakıncayı izaha hacet yoktur. Şekavetin tekrarlanacağı vehmiyle Sıvas'a sevk ve hapsettirilen diğer kişilerin süratle salıverilmeleri ve umumi af ilanının çabuklaştırılması arz olunur...»

Bir hafta sonra Sıvas'tan hareket etiğim için bu karakuşî icraatın nasıl neticelendiğini bilmiyorum.

SIVAS VİLAYETİNİN SON HATIRALARI

Sıvas'ta 2,5 ay kadar süren ikinci valiliğimin hâtıraları bu yazdıklarımdan ibaret değildir. Fakat Sıvas'a, sanki her işi bırakarak Yalnız Merkez Ordusu Kumandanı'nın kanunsuz, zararlı, feci muamelelerini, tahakküm ve tecavüzlerini defetmeye çalışmak gibi acı bir meşgule için gelmişim.

Yazmadıklarım, yazamadıklarım, yazmak azabına tahamül ettiklerimden az değildir. Yazamadıklarımın ne olduklarını o bölge ahalisi bilirler. Bazı hallerde bir şey yapmak veya söylemek nasıl vatani bir vazife ise bazan da bir şey yapmamak, susmak için nefsini zorlamak azabına katlanmak da öyledir. Birinci Sıvas Valiliğine ait hâtılarımda da temas ettiğim gibi 12 sene evvel ailece sıhhi sebeplerden dolayı maalesef Sıvas'ı terk ederken beni bırakmamaya karar verdiklerini telgrafla Babıâli'ye bildirmiş olan Sıvas ileri gelenlerin: «İnşalah ileride gene gelir, uzun müddetle vilayetinize hizmet ederim» diye vaat etmiştim.

Sıvas'a gelişimden sonra vilayet umumi ahvaline ait edindiğim malumat beni düşündürdü. Balkan Harbi'ni takip eden Umumi Harp'in doğurduğu gaileler ve engeller neticesi olarak vilayetin bayındırlığına ait herşey senelerden beri durmuş olduğu için her suretle ciddi bir hizmete muhtaçtı.

En mühim vilayetlerimizden biri olan şu Türk yurdunun menfaatlerine candan, yürekten çalışmak millî, vatani vazife olmakla beraber 12 sene evvelki vaadimi de hatırlayarak kendi kendime:

— Dahiliye Vekâleti'nin tasarladığı müfetişlikler teşekkül ederse Sıvas'ın dahil olacağı mıntaka müfettişliğini isteyeyim, etmezse uzunca müddet Sıvas'ta kalarak vaadimi yerine getireyim» dedim.

Şu niyet üzerine İstanbul'da bulunan ailemi Sıvas'a getirmeye karar vererek hareket etmeleri lüzumunu bildirdim.

Evvelce vilayet bölgesinden yalnız iki kazayı görmüş olduğum için diğer kazaları teftiş için zamanlarını tesbit ettim. Bakımsızlıktan fena halde bozulmuş olan yoların ve köprülerin sırasiyle tamirlerine teşebbüs için programlarını yaptım ve Sıvas cıvarında işe başlattırdım.

Sıvas cıvarındaki mühim kaplıcaların muhtaç oldukları fennî, sıhhi ıslahata, bunların yakınındaki bataklıkların kurutulmasına başlatım.

Sıvas'ta üzüm bağları bulunmadığından dolayı bir şey ümit edildiği gibi çıkmayınca «göründü Sıvas'ın bağları» derler. Bu sözle, Sıvas'ın kır ve yeşillikten mahrum kıraç bir yer olduğu ima edilir. Halbuki Sıvas'ta bağ yoksa da bütün dağları, kırları, yolları, yaylaları çiçeklerle kaplıdır. Yalnız Anadolu'da değil, Osmanlı İmparatorluğunun Yemen ve Trabyusgarbından başka çoğunu gördüğüm viayetlerin hiçbirinde bu kadar bol çeşitli ve güzel çiçekli toprakları raslamadım.

Kırlar, mayıstan itibaren bütün yaz çiçeklerle bezenir. Sıvas'a iki saat kadar mesafede bulunan ve Sıvas dağlarının en küçüklerinden sayılan 1600 metre yükseklikteki «Meralum» yaylası yalnız otları, çiçekleri, buz gibi soğuk ve berrak pınarları ile değil, oradan gözüken geniş ve güzel manzaraya hâkim bulunmasiyle de görülmeye cidden layıktır.

1921 Temmuzunun 12. gecesini bu yaylada geçirmiş ve muntazam çadırlar içinde de üşümüştüm. Bütün kırlarda ve

yollarda ve bilhassa emsali nadir olan Meralun yaylasında gördüğüm çiçeklerin bir koleksiyonunu yapmayı bile düşün müştüm.

Bunlar daima kırlarda, dağlarda yetiştikleri için kış mevsimlerinde camekân ve soba külfetine ve hem itinalı bir bakımda da muhtaç değildirler. Böyle bütün yabancı çiçeklerden oluşan bir bahçe gerçekten görülmeye lâyık olacaktı. Bunlara muntazaman su verileceği gibi toprakların verimi de muhtelif gübrelerle artırılabileceği için çiçekler daha ziyade gelişip güzel olacaklardı.

Şu tasarılarımı fiilen tatbika muvaffak olamayarak Sıvas'ı terk etmek mecburiyetimden dolayı hâlâ müteessirim. Bu tasavvur gücude gelseydi sair yerlerde de imkân dairesinde bu yolda teşebbüste bulunularak her iklimin bütün çiçekleri birer sergi halinde teşhir edilmiş olacaktı.

Yazık ki Merkez Ordusu Kumandanının her gün birer suretle icat ettiği feci levhaları daha ziyade temaşaya muktedir ve bunların çıkmasına engel olamadığım için büyük bir esefle Sıvas'tan uzaklaşmak zorunda kaldım.

1921 Temmuzunun 23. günü Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine uzun ve şifreli bir telgraf çekerek olup bitenlerden bahsetmiş ve şöyle yazmıştım:

«... Bu adamın vilâyete musallat olması devam edecekse vatanımızın şerefini, menfaatini ve Millî Hükümetimizin haysiyetini ihlâl eden hareketleri yakından görüp de men'e imkân bulamadığım bir yerde felç olmuş bir şahit halinde valilik etmeye değil, yaşamaya bile karakterim müsait olmadığından İstanbul'dan hareket eden ailemin bugün geleceklerine ve şu sırada memuriyet yerimin değiştirilmesindeki ağır külfete rağmen Kastamonu veya Konya'ya memuriyetimin nakline bir an önce müsaade buyurmalarını istirham etmek mecburiyetinde bulunduğum maruzdur.»

Ailemin Sıvas'a varışlarından iki saat önce bu telgrafnameyi imza ettiğimi söylemek, Merkez Ordusu Kumandanının muamelelerinden ne kadar mütessir ve mustarip olduğumu izaha kifayet eder.

Dokuz gün sonra memuriyetim Trabzon Vilâyetine tahvil olunduğundan 13 Ağustos 1921'de Sıvas'tan ayrıldım. Üçüncü sınıf maaşla Sıvas Valiliğine tayin olunan kişiye Samsun'da tastladım. Ben Dahiliye Nazırı iken galiba Mülkiye Müfettişliğinde bulunuyordu.

Memur olduğu vilayetin ahvaline dair kendisinden öncekinden bilgi almak daima yararlıdır. Bu bilgileri almak, kendinden öncekinin tuttuğu yolu takip için bir mecburiyet yüklemez. Yirmi beş seneden beri birçok vilayetlerde valilik etmiş bir adamın malumat ve mütalaalarından ilk defa valilik etmeye giden bir zat için istifade edilmek ihtimali vardır. Evvelce tanışıklığımız olduğu halde bu acemi vali beyin bana hiçbir şey sormamasına hayret ettim.

Samsun Mutasarrıfı, Merkez Ordusu Kumandanı ile olan mücadelemizi bildiği için kendisiyle görüştüğümüz esnada münasebet düşürerek:

— Çok yazık, dedi; bu kadar metanetle devam eden mücadeleleriniz keder olacak. Çünkü, yerinize gelecek olan zata, 'Sıvas'ta nasıl hareket edeceğini' sordum. Dedi ki:

— Kumandan Paşa nasıl isterse öyle; her ne emrederse onu yapacağım, işte bu kadar.

— Evet, dedim; vilâyet makamında kişiler değişir, fakat kanunlar değişmez. Kanuna aykırı emirleri verenler gibi uygulayanlar da er geç günün birinde hareketlerinin hesabını verirler.

TRABZAN VALİLİĞİNE TAYİNİM

Tam bir hafta vapur bekleyerek Samsun'da kaldığımız için Sıvas'tan hareketimizden 15 gün sonra 26 Ağustos 1921 tarihinde Trabzon'a gelebildik. Sıvas'ta ilk defaki memuriyetimde sıhhi sebepler nedeniyle diğer bir vilayete naklimi istediğim zaman Trabzon'dan başka bir vilayet olmasını istidamda belirtmiştim. Buna sebep, Trabzon'un fazla rutubetli olduğunu sandığım içindi. Romatizmalarımın orada ilerliyeceğinden çekiniyordum. Oysa, kış yaz Trabzon'da kaldığım müddetçe romatizmadan hiç şikâyetim olmadı.

Trobzon, duyduklarıma ve tasarladıklarıma hiç benzemedi. Zümrüt gibi daima yeşil tepelerin mail sathında kurulmuş olan şehrin denizden görülen manzarası biraz Beyrut'u andırmakla beraber birçok yönden ona tercih edilebilir. Beyrut'ta ve hatta İstanbul'da da olduğu gibi şehrin denize dikine caddeleri olmadığı için -deniz kenarında olduğu halde- deniz havasından istifade edilememektedir. Bundan başka da hiçbir kusuru yoktur. Fakat mesela dabağhanelerin şehrin tam ortasında yapılması (1) ve yolların darlığı gibi ihmalimizden doğan kusurların her çeşidi bol bol mevcut olmakla beraber Trabzon en güzel şehirlerimizden birisidir.

Bilmeyerek -istenilen veya istenilmeyen her şeyde olduğu gibi- çoğu kez vaki olduğu gibi vaktiyle bu vilâyetten

(1) Son yıllarda bunların uygun yerlere kaldırıldığını sanıyorum.

başka birine naklimi istediğime pişman oldum. Her iyi, her güzel şeyin kötü talihlere mazhar oldukları, sözü Trabzon için de tamamiyle geçerlidir. Zavallı şehir ve yöresi valilerin ve mahallî ileri gelenlerin ihmallerinden çok zarar görmüştür. Meselâ, en faal valilerden sayılan Kadri Bey merhum, Trabzon'da galiba 9 yıl kadar valilik etmiş olduğu halde orada mezarından başka bir eser görmedim.

Trabzon'un biricik ve muntazam caddesi istila zamanında Rusların kale surundan bir kapı açarak yaptıkları bir yoldan ibaretti. Kars, Artvin ve Ardahan livalarının ve Trabzon Vilâyeti'nin yollarına dair yazacağım yazılarda da okunacağı gibi memleket imârı, ıslahı hususunda pek faal ve pek cömert olan Rusların başlamış, kısmen veya tamamen tamamlamış oldukları eserleri bizim tamamlayıp muhafaza edememiş olduğumuzu gördükçe «mademki bu güzel vilâyetimizin geri alınışı mukaddermiş -maalesef- keşke biraz daha Rusların elinde kalsaydı» diyeceğim geliyordu.

Trabzon'un sıcakları Beyrut'unki gibi ağır ve boğucu bir hararet olmamakla beraber Beyrutluların sığındıkları Lübnan dağlarındaki kasabalar, köyler çoğunlukla kuru dağlarda, yalçın kayalar üstünde ve arasında bulundukları ve Beyrut'a bir hayli uzak oldukları halde Trobzon'un sayfiyeleri şehrin kenarından başlar. Bilhassa «Soğuksu» denilen, çok güzel ve muntazam köşkler yapılmış olan mevki, daimi temiz havası, membalarının çokluğu ve göz alabildiği kadar denize nezareti ile bütün dünyanın en latif yerleri sırasında sayılmaya layıktır.

Trabzon'un en güzel şeylerinden biri hemen her gün gurup zamanlarında ve Polathane ile Trabzon arasındaki körfezin sonunda bulunan Akçakale üstünde başlayarak denize doğru göz alabildiği kadar uzayan semavi donanmadır ki bu derecede gurup levhalarını hiçbir yerde görmedim.

Yukarıda da söylediğim gibi Rusların açtıkları caddeden bahsederken hatırladığım bir olay, Trabzonluların muhafazakarlıklarına iyi bir misal olduğundan hikâye edeceğim:

Trabzon'a gelişimizden iki gün sonra akşam üzeri eşim ve kızımla deniz kenarına inmek üzere bu caddeden yürümeye başladık. Tanınmamak için arkamdan gelen jandarmaya beni pek uzaktan takip etmesini söyledim. O senelerdeki moda uyarınca eşim ve 12 yaşlarında bulunan kızım pelerinli çarşafla örtünüyorlardı; ince, kalın peçeleri de vardı.

Biz sura yaklaşırken kapıdan bir kadın girdi. O zaman Trabzon kadınları mor, ya da lacivert zemin üstüne küçük ve beyaz noktalarla benekli bir çarşafla örtünüyorlardı. İki peştemaldan biriyle, hamamlarda olduğu gibi belden aşağısını ve diğeriyle de belden yukarısını kapatmak suretiyle örtünenler de vardı. Her iki tarzda da yüzlerini tamamen gizleyerek yalnız bir göze pek ziyade kısıtlı olarak bakmak hakkını veriyorlardı.

Karşımızdan gelen kadın, peştemallarla örtünenler takımındandı. Bize yaklaşınca bu bir tek gözde toplanan bütün dikkatiyle eşimi ve kızımı baştan aşağı süzerek hizamızdan geçtikten sonra bize işittirecek kadar yüksek sesle:

— Kıyamet alameti, dedi.

Eşim, «bu kadın ne söylüyor?» diye sordu.

— Sizin çarşaflarınızı, peçelerinizi dünyanın son günleri yaklaştığına birer alamet olmak üzere görüyor, cevabını verdim.

— Bizim çarşaflarımızda, peçelerimizde kıyamet kopacağına delalet edecek aşırı bir fevkaladelik yok. Bu kadına söyleyiniz, kısa çarşafları, hafif gölge gibi ince, şeffaf tülleri bir peçe değil bir süs gibi kullanan hanımları görmek için İstanbul'a gitsin.

Eşimin bu tavsiyesine sesimi çıkarmadım.

Beş ay kadar süren Elviye-i Selase (Kars, Ardahan, Artvin) tahkikatını tamamlayarak Trabzon'a döndüğüm gün Maarif Vekâleti'nden (Millî Eğitim Bakanlığından) aldığım bir telgrafta:

«Trabzon müftüsü ile ulema ve eşraftan 15 imza ile Vekâlete çekilen telgrafın okunarak kız okullarında dinî, millî duyguları incitecek bir hal ve hareket varsa hemen giderilerek gerçek durumun süratle bildirilmesi» telaşlı bir surette bildiriliyordu.

Hayli mufassal olan ve bir madde tayin etmeyen şikâyetnameyi aldım. Özeti şuydu: «Kız okullarında kızların kıyafet ve terbiyeleri üzüntü verecek durumdadır, bu halin düzeltilmesi gereklidir.»

Müftü efendiyi yanıma çağırarak vekâletin telgrafnamesini gösterdim, şikâyet edilen halin ne olduğunu sordum:

— Maarif Vekili, dedi; bizden çok telâş etmiş. Maksadımız, bu gidişe göre İstanbul kadınlarının açık saçık kıyafetlerinin buraya da sirayet etmesinden korkuyoruz. Çünkü yavaş yavaş burada da açılmaya doğru gidiliyor. (1) Kızların elbiseleri kısaldıkça kısalıyor. Böyle giderse bir müddet sonra etekler diz kapaklarına kadar çıkacak.

— Beş ay önce -yani Elviye-i Selase seyahatinden evvel- bütün kız okullarını ziyaret ederek gerek kıyafet, gerek örtünme bakımından böyle velveleli bir şikâyeti gerektirecek bir şey görmemiştim. Mamafih bizzat teftiş etmeye karar verdim.

---

(1) Açılmaya doğru gidenler Trabzon kadınları değil, yabancı hanımlardan bazılarıydı. Bunları gören Trabzon çocukları sürü sürü arkalarına düşerek «tango, tango» diye bağırışıyorlardı.

Evime dönerken yol üstünde bulunan kız mektebinden çocuklar çıkıyordu. Durdum, dikkat ettim: Bunlar 12, 13 yaşlarından yukarı ve yüzleri kapalı öğrencilerdi. İçlerinde yalnız, 10 yaşlarında tahmin ettiğim bir kızın siyah gömleği -galiba bir yıl önce yapılmış olduğu için- diz kapağına yakındı. Kız mektepleri öğrencilerinin katıldıkları törenlerde alman fotoğraflarında da öğretmen hanımlarla büyük kızların yüzlerinin tamamen kapalı olduğu görülüyordu.

Müftü efendi ve arkadaşlarının şikâyetleri haklı bir gerekçeye dayanmıyordu. Bu şikâyetin, İstanbul'daki giyimlerdeki serbestliğin Trabzon'a da sirayet etmesi endişesinden doğduğunu Maarif Cekâleti'ne bildirdim.

Son senelerde örtünmenin bütün Türkiye'den kalktığı esnada Trabzon hanımlarının peçelerini muhafazaya çalıştıkları ve Vilayetin *asayişi muhafaza maksadıyle, yani cürüm erbabının yüzlerini peçe ile örtmeleri* ihtimaline yer bırakmamak için peçeleri polis vasıtasiyle kaldırtmaya lüzum gördüğünü gazetelerde okudum. Peçeleri açtırılan hanımların şemsiye ile örtünmeye çalışmakta olduklarını da işittim. Vali Beyin kadınların şemsiye kullanmalarına engel olmak için nasıl bir bahane bulduğunu bilmiyorum!

ARDAHAN MİLLETVEKİLİ HİLMİ BEY OLAYI

Ardahan Milletvekili Hilmi Beyin Batum'a girmekten alıkonulması sorumu - Batum'da toplanan Enver Paşa ve arkadaşlarının delice girişimleri.

Ardahan Milletvekili Hilmi Bey 1921 Kasım ayında Batum'a gitmek üzere Ankara'dan Trabzon'a gelmişti. O zaman Trabzon Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi'nin hesapları henüz incelenmeye başlanılmamış ise de ben gizlice tahkikata devam ediyorum.

Hilmi Bey, bir karışıklık çıkararak Enver Paşayı tekrar memlekete ve memleketin en yüksek iktidar mevkiine getirmek gibi, gerçekleştirilmesi imkânsız kötü bir maksat taşıyordu. Trabzon ve civarında teşkil olunan gizli bir cemiyetin en hararetli girişimcilerinden olduğunda şüphe bulunmayan bu milletvekili, o sıralarda hükümeti devirmeye teşebbüs eden ve bu cemiyetin en önemli üyelerinden biri olan firarî kayıkçılar kâhyası Yahya hakkındaki takibatı durdurmaya çare arıyordu. Bu maksatla, Heyet-i Merkeziye Reisini de yanına alarak evime geldi. Mevki ve nüfuzunun yüksekliği ile gûya beni tehdit etmek istiyordu. Diyordu ki:

«Ben, Mustafa Kemal Paşanın bir mektubunu taşıyorum. Batum'da Enver Paşa ile de görüşmeye memur edildim.»

Sonra da, Kayıkçılar Kâhyasını takip ettiren Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa hakkında tecavüzkârane dil kulanmaya başladı:

— «İstesem, Karabekir Paşayı kolundan tutup atarak yerine Enver Paşayı oturtabilirim.»

Bu sözleri Tümen Kumandanı Albay Sami Sabit (Karaman) Beye de söylemiş ve «*Halen Büyük Millet Meclisi'nde İttihatçı 40 milletvekili olduğunu, 20 kadar da muhalif bulunduğunu, istedikleri zaman Mustafa Kemal Paşayı başkanlıktan atabileceklerini, fakat şimdilik buna zamanı müsait görmediklerini*» de ilâve etmiş.

Bir veya iki gün sonra Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'dan aldığım şifre bir telgrafnamede:

«*Ardahan Milletvekili Hilmi Beyin Ankara'dan Trabzon yolu ile Moskova'ya seyahatine dair Cephe'nin malumatı olmadığından keyfiyet sorulmuştur. Ankara'dan cevap gelinceye kadar Trabzon'dan hareket etmemesi lâzımdır. Münasip surette ve icap ederse Ankara'nın cevabını beklemesindeki zorunluğun usûl gereği olduğunu kendisine tebliğ buyurulması...*» deniliyordu.

Bu bildiriyi Hilmi Beye tebliğ ile hareketini ertelettirmekle beraber bu muameleyi ve Hilmi Beyin sözlerini Dahiliye Vekâleti'ne bildirdim.

Hilmi Bey, söylediklerini yalnız bana değil, Tümen Kumandanı Sami Sabit (Karaman) Beye de söylemiş. Bununla da yetinmeyip Müdafaa-i Hukuk kulübünde birçok kimselerin yanında daha geniş bir surette söylemiş. Böylece bu münasebetsiz sözleri Trabzon ileri gelenlerinden duymayan kalmamış.

Seyahatinin engellenmesi Hilmi Beyi çok kızdırdı. Bu konuda bana yazdığı uzun mektubunda şöyle diyor:

«*... Şu hakikati bir defa daha görüyorum ki vilayet veya bu havalide idare-i mülkiye Şark Cephesi'nin bir bürosudur. Hukuk ve salahiyet-i teşriiye ve icraiyeme karşı vuku bulan tecavüzü yalnız protesto etmekle iktifa etmeyeceğim. Bu tecavüzün şümul ve ehemmiyetini daha bâriz bir surette müdafaayı Meclis'te yapmaya çalışacağım...*»

Hilmi Bey, hareketi menedilmekle beraber Trabzon'da takip edildiğinden ve gözlendiğinden bahisle Dahiliye Vekâleti'ne şikâyette bulunmuştur. Dahiliye Vekili Fethi (Okyar) Bey bana verdiği cevapta: «Hilmi Beyin aleyhteki beyanatının şahıstan ziyade hükümet hakkındaki hususlara önem verilmek üzere zabıt varakası bir suretinin telgrafla bildirilmesini rica ederim» diyordu.

Vilayet şifresiyle ve «Büyük Millet Meclisi İkinci Reisi Adnan» imzasiyle Hilmi Beye gelen bir telgrafta da:

«Görüşeceğiniz zatın Almanya'ya azimeti dolayısiyle seyahate devamda fayda kalmamıştır» denilmekteydi. Bundan bir gün sonra yine vilayet şifresiyle Hilmi Beye şu telgraf geldi:

TRABZON'DA ARDAHAN MEBUSU HİLMİ BEYE

C: Katiyen takip ve tarassutunuz için buradan hiçbir emir verilmemiştir. Keyfiyet Dahiliyeden Vali Beye de yazılmıştır. Enver Paşa Almanya'ya hareket etmiş olduğundan beyhude uzak bir yolu ihtiyar etmemiz bence münasiptir. Avdetiniz daha muvafıktır. (Eskişehir Mebusu Eyüp Sabri).

Dahiliye Vekili

Fethi

Hilmi Bey, Mustafa Kemal Paşa'dan eldığı emir üzerine elindeki mektubu Tümen Kumandanı Sami Sabit Beye vererek Ardahan'a gitmiştir. Hilmi Beyin Enver Paşa ile yapacağı görüşmenin konusu bilmiyorsam da Hilmi Beyin Ankara'dan hareketinden önceki günlerde Batum'da yerleşen Enver Paşa, Halil Paşa, Dr. Nazım ve Mehmet Talat (Küçük Talat) beylerin imzalariyle Büyük Millet Meclisi'ne bir beyanname gönderildiği gazetelerde görülmüştü. «Suret-i

mukarrerat» diye garip bir başlığı bulunan bu beyanname gûya, İttihat ve Terakki Halk Şûraları Fırkasının haricî ve dahilî teşkilatları tarafından gönderilen delegelerin iştirakiyle toplanan bu kongrede kararlaştırılmıştır.

Fırkası, kongresi bu dört kişiden ibaret olan cemiyetin bu beyannamesi: «İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı»nm Türkiye'de muhtar (özerk) bir teşkilât olan İttihat ve Terakki Halk Şûraları Fırkası'nın Büyük Millet Meclisi Hükümetince resmen tanınmasına ve serbestçe faaliyette bulunmasına müsaade olunmasını» talep ediyordu.

İttihat ve Terakki Fırkası Mütareke ertesi kongresinin verdiği karar gereğince feshedilmiş, yani ölmüş ve gömülmüş, bütün malları ve parası ölürken doğurduğu «Teceddüt Fırkası» adındaki meşru, gayrımeşru çocuğuna intikal etmişti.

Hortlak İttihat ve Terakki Halk Şûraları Fırkası'nın, merkez faaliyeti hariçte bulunan ve adı «İslâm İhtilâl Cemiyeti» olan gizli bir teşkilâtın Türkiye dahilinde açıkca ve resmî olarak bir şube halinde tanınmasını hüküketten istemesi pek delice bir hareket ve hayreti mucip bir cüretti.

Hilmi Beyin Enver Paşa'ya götüremediğini ve konusu bence tamamiyle meçhul olduğunu yukarıda söylediğim mektup (1), dört kişilik fırka ve kongreye başkanlık eden Enver Paşa'ya: «Eğer dolaştığı yabancı memleketlerde akıl hastalığını tedavi ettirecek hekim bulamamış ise Mazhar Osman Beyin gönderilebileceğini» bildirmiş olması ihtimali hatıra gelebilir!

Evvelce bu Halil Paşa ve Talat Beyi Trabzon'da her suretle ağırlamış olan Trabzon Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Mer-

(1) Mektup Mockova'da Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'ya hitaben, Hilmi Bey'e kolaylık gösterilmesi için yazılmıştır. — BORAK.

keziyesi'nin gazetesi olan «İstikbal» adındaki gazete bu delilik belirtileri meydana çıktıktan sonra «İğrenç Faaliyet» başlığı altındaki uzun bir makalede bunları ve hareketlerini müstahak olduğu derecede lanetlemiştir. Aşağıdaki bölümü o makaleden alıyorum:

«... Bu yeni teşkilâtın hedefi ve bu teşkilât eterafında toplanan ve Batum'u faaliyet merkezi yapan Enver ve avenesinin tek maksatları şimdiye kadar bir türlü fırsat bulup giremedikleri ve başına geçemedikleri vatan dahilinde bir karışıklık ve fesat çıkarmak imkânını elde etmek, bu suretle iktidar mevkiine geçmeyi kolaylaştırmak, senelerce hüküm ve nüfuz sürdükleri memleketin sırtı üzerinde yeniden şahsî bir saltanat kurmaktan ibarettir.

«... Sabıt Başkumandan Vekilinin birkaç avenesinini mza eyledikleri bu program ve beyannameye göre bu adamlar Bolşevik maskesine bürünmüş ve veraset hukuku ile şahsî servetin aleyhinde olduklarını da söylemek suretiyle biraz da Bolşeviklere yaranmak istemişlerdir...»

TRABZON KÖYLERİ

Trabzon ve Rize vilâyetleri sahillerinden vapurla geçerken yaz kış baştan başa zümrüt gibi yeşil dağların tepelerinde ve böğürlerinde uzun fasılalarla birer ikişer ve nadiren üçer küçük ve beyaz binalar görülür. Bu binaları ilk gördüğüm zaman ne olduklarını anlayamamıştım. Trabzon'da yakından görerek bunların birer köy evi olduklarını öğrendim.

Başka vilâyetlerde, meselâ enine boyuna bir iki saatlik toprakları bulunan küçük büyük köylerin bütün evleri bir yerde toplanmış oldukları halde Trabzon'da böyle değildir. Her köylü, evini tarlasının kenarına yapmak suretiyle evler bir, iki hatta üç saatlik bir sahaya dağılmışlardır.

Trabzon Valiliğinde bulunduğum esnada üç saat mesafede bulunan bir köy Umumi Meclisçe ikiye ayrıldığı halde ihtiyar heyetlerinin vazifelerini ifada uğradıkları zorlukları azaltmak mümkün olmamıştı.

Bağdat'a bağlı «Ane» kasabası iki saat kadar uzun bir sokaktan ibaret ise de bu uzunluk önde Fırat Nehri, arkada küçük büyük bir sıra dağlar, tepeler bulunmasından ileri gelmiştir. Rize kasabasının dört bin hanesi de dört saatlik arazi üzerinde dağınık olduğunu hayretle öğrenmiştim.

Giresun ve Ordu vilâyetleri köyleri de böyle olsa gerek. Evlerinin bu derece dağınık bulunmaları köylerin yolsuz ve okulsuz kalmalarına sebep olmuştur. Çünkü böyle bir köyün

ne tarafına bir yol, bir okul, bir köprü yapılsa iki üç aileden ziyadesinin istifade edebilmesi mümkün değildir. Okulsuzluk, bu köyler ahalisinin pek ilkel yaşayışlarını devam ettirmektedir. Bunların, yalnız bir insan geçecek kadar dar yollarının tenhalığı, evlerinin yalnızlığı taarruza pek müsait olduğundan can, ırz ve malını korumak için en fakir köylü bile mutlaka ve daima silâhlıdır. Köylerin şu halinden dolayı yaralama, katil ve gasp hadiselerinde suçluları bulmakta, tutmakta hükümet müşkülata düşmekte olduğu gibi nadiren tuttuğu sanıklara da şahit ve delil bulunamayarak mahkemeler bir ceza vermedikleri için ölenlerin evladı, akrabası, er geç bir fırsat bulunca bildikleri veya zannettikleri katili öldürmek suretiyle öç alıyorlar.

O bölgede devam eden kan gütmek âdeti köylerin bu halde bulunmalarının tabii neticesidir. Trabzon'da bulunduğum esnada Akçaabat Kazası dahilinde öldürülen bir şahsın katili hakkında yapılan tahkikat, bunun 15 sene önce öldürdüğü bir adamın intikamı olarak katledildiği anlaşılmıştı.

Bu dağınık evler bir yere toplanarak insan öldürmekte ve hükümetin takibinden, kanunun cezasından kurulmaktaki kolaylık giderilinceye kadar kan gütmek âdetinin devam edeceğinde şüphe yoktur. Hatta, bugünkü duruma göre insanın «bu âdetin devam etmesi de lâzımdır» diyeceği geliyor. Çünkü, katilleri bundan başka korkutacak bir kuvvet yok, demek olduğundan bu âdet de olmasa böyle ıssız dağlarda konusuz komşusuz can ve malını koruyabilmek pek zor olur.

Her ne yapmak lâzımsa yaparak bu köy evlerini birleştirip gerçekten köy haline koymak elzem, fakat çok külfetli bir iştir. Fakat, bu mühim ve ağır iş yapılıncaya kadar hiç olmazsa her köyde beşer onar çocuk olsun ilkellikten ve cehaletin verdiği vahşetten kurtarılmak için bu köyler mıntakaları ayrılarak gece okulları açmak hiç yoktan iyidir.

Polathane kasabasında acelece yapılmış olan büyücek bir okulun eksiklerini tamamlayarak ve biraz da ilâve ederek yalnız köylü çocuklara mahsus gecelik bir okul yapmayı düşünmüştüm. Vilâyet Meclisinde bu mesele konuşularak okulun idare ve öğretim kadrosunun maaşları Hususi İdare'den verilmek ve çocukların yiyecekleri, giyecekleri şeyler köylerden alınmak üzere örnek olarak bu okulun açılması kararlaştırıldığı halde işe başlanılmadan Trabzon'dan ayrıldığım için memlekete pek faydalı olan bu karar tatbik edilememişti.

Bizde, birbirini tanısınlar tanımasınlar sonradan gelen öncekini sevmez, kendisinden öncekinin yaptığı veya yapmak istediği her şeyi ne kadar iyi olursa olsun halkın hoşuna gitmez. Bu garip âdet ve zihniyetten memleketimiz çok zarar görmüştür. Birçok vilâyetlerde bu alışkanlığın fiilî misallerini gösterebilirim. Şayet bu okul tasavvur edildiği gibi açılmış veya bu maksadı daha iyi bir surette temin edecek başka bir müessese vücude getirilmiş de benim haberim yoksa bu sözlerimi tamamiyle geri almakla bahtiyar olurum.

İSTANBUL'DAN TAHRAN'A GÖNDERİLEN SEFARET HEYETİNİN TRABZON'DA ALIKONULMALARI

Dahiliye Vekili Ali Fethi Beyden aldığım 23 Kasım 1921 tarihli şifre telgrafında şöyle deniliyordu:

«İstanbul hükümeti tarafından Tahran'a sefir olarak gönderilen ve İstanbul'dan dün hareket ettiği bildirilen Reşit Beyle sefaret heyetinin İran'a gitmelerine engel olunması Vekiller Heyetince karar altına alınmıştır. Vapur Trabzon Limanına uğrarsa kendilerinin münasip şekilde ve nazikâne surette karaya çıkmaya davet olunması ve çıktıkları zaman izaz olunmakla beraber hareket etmelerine engel olunması ve keyfiyetin bildirilmesi himmetinizden beklenr.»

Vapur 4 gün sonra geldi. Tahrirat Müdürünü göndererek Reşit Beyle maiyetinde bulunan kişileri bir çay içmek için davet ettim. Reşit Bey, davetimi memnuniyetle kabul ederek Müsteşar Safa Feyzi Beyle beraber Trabzon'a çıkıp oturduğum eve geldiler. Dahiliye Vekâleti'nden alınmış gibi aşağıdaki telgrafı uydurarak ve bir telgraf kâğıdı üzerine yazarak kendisine gösterdim, Dahiliye Vekili Fethi Beye de şifre ile bir suretini sundum.

Trabzon Vilâyeti'ne

Reşit Beyefendiye hürmet-i mahsusamın tebliğini ve Hükümet-i Milliye tarafından kendilerine bazı tebligat icra olunacağından orada tavakkuf buyurmalarını ve esbabı istirahatlerinin teminini rica ederim.

Bu uydurma telgrafname bir gün sonra açık olarak Fethi Bey tarafından bana geldi. Bunun üzerine Reşit Beyin ve Sefa Beyin eşyasiyle vapurda kalmış olan Tahran Şehbenderi Abdurrahman Bey de çıkarılarak her üçü bir otele yerleştirildi.

Reşit Bey ve arkadaşlarının buraya çıkarılarak alıkonulduklarının İstanbul'la ne suretle aksetmesi münasip ise gazetelere ona göre yazdırmak üzere bir şifre ile Dahiliye Vekili Fethi Beyin fikrini sordum: «*Trabzon'da tavakkuf ederek Hükümet-i Milliye'nin talimatına intizar etmekte oldukları*» yolunda yazdırılmasını uygun gördüler, öyle yazdırıldı. Bununla beraber, Fethi Beyden alınan bir başka şifre telgrafnamede:

«Tahran'a bir sefaret heyeti gönderilmesi Millî Hükümetçe uygun görülmediğinden Reşit Beyefendi ile arkadaşlarının ikinci bir bildiriye kadar Trabzon'da ikametlerini uzatmaları zaruridir» deniliyordu.

Bu *ikinci bir bildiri* hayli geciktiği, Reşit Bey otelde sıkıldığı için tebliğ olunacak kararın çabuklaştırılmasını Dahiliye Vekilinden rica ettim. Bu ricalarımdan birine aldığım cevapta şöyle deniyordu:

«... *Reşit Bey, Türkiye'yi hakiki ve meşru surette temsil eden yegâne hükümetin Büyük Millet Meclisi Hükümeti olduğunu bilmezlikten gelerek milletle hiç alakası olmayan İstanbul Hükümeti namına Tahran Sefirliğini hangi düşünce ile kabul etmiş olduğunu kendisinden sormak lâzımdır. Böyle bir sefareti kabul etmemesi İstanbul'da iken kendisine Millî Hükümetçe tavsiye olunduğu ve bu tavsiyeye rağmen teklifi kabul ederse yolda kendisini durdurmak için gerekli tedbirlere başvurulacağı duyurulduğu halde bu iyi niyetli ihtarlara kulak asmaması sebebini dahi Millî Hükümet öğrenmek istiyor...*

Reşit Beye aynen söyledim. Verdiği uzun cevabı da Fethi Beye bildirdim. Aşağıdaki bölümleri bu cevaptan naklediyorum:

«... Bilmezlikten gelmek ne vakidir, ne de bendenizce mümkün. İstanbul Hükümeti Hükümet-i Milliye ile Bâtınen (gizli olarak) beraber görünüyor, bu mevcudiyetini de ahvalin zaruretine ve vatanın menfaati icabatına dayandırıyor. Hata varsa buna inanışımda. Tahran için Millî Hükümete muhalif talimat almamaklığımdan da telakkimin doğruluğu anlaşılabilir...

«... İstanbul'da hiç kimse tarafından ne «tavsiye», ne de «duyurma» vuku buldu. Yolumdan alıkonulacağımı söylemek için İstanbul'da bendenizle görüşmek istemiş olan bir kişi ile tesadüfen Trabzon'da karşılaştım. Nitekim, İstanbul'da haberdar ve ikaz edilmeyişimden dolayı Hariciye Müşteşarı Suat Beye buradan geçtiği sırada takazada bulundum. Bendenize Hamit (Hasancan) Beyden bahsetti. Halbuki Hamit Beyi belki bir yıldır görmedim. Ondan ne bizzat, ne bilvasıta sakınca kelimesi işitmedim...

«... Karadeniz sahillerinde Millî Hükümetin emrine karşı düşman bayrağı altına sığınır gibi haince bir zilleti irtikâba nefsimde asla istidat olmadığını 25 yılı devletin bunca hizmetlerinde geçen hayat-ı namuskâranemle beraber vali hazretlerinin hususi davetine gelişim şehadet eyleyeceği gibi böyle bir iltica farz olunsa bile ve Batum'a varamamak mümkün olmadığı takdirde oradan Bakûya kadar Müttefiklerin arazisinden geçmeyi ümit edecek kadar muhakemesiz olmadığımı bendenizi tanıyanların hepsi tasdik eder.

«Hariciye Vekâletine şu hususta verilen haber, Tahran'a

50 bin lira (1) naklettiğime dair olan haber kadar galattır...»

Reşit Bey Trabzon'a çıkmamış olsa bile Millî Hükümetin Batum'da da tevkif ettirebileceğinde şüphe yok. Fakat anladığıma göre Trabzon otelinde her türlü istirahatten mahrum olarak uzun müddetle sefalete -davetimi kabul ederek- mahkûm olmasından dolayı Ankara'nın karar ve tebliği geciktikçe ben de sıkılıyordum. Dahiliye ve Hariciye vekâletlerine pek acındırıcı bir dille yazdığım son telgraf üzerine Dahiliye Vekâletinden aldığım aşağıdaki telgrafname, Reşit, Sara ve Abdurrahman beyler kadar beni de memnun etmişti:

«İstanbul Hükümetince Tahran Sefaretine tayin olunan Reşit Beyden vasıtanızla gelen cevapnameler Heyet-i Vekilece okunarak haariçte ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi temsil ettiğinden Tahran'a gitmemek üzere Reşit Bey ve arkadaşlarının İstanbul'a dönmekte serbest oldukları kararlaştırılmıştır. Adı geçenlerin İstanbul'a gitmelerine müsaade verilmesi»

2 Şubat 1922

(1) Tahran Sefaretine ait olmak üzere Reşit Beyin 50 bin lira götürmekte olduğu Hariciye Vekaletine ihbar edilmiş olduğundan bunun için de Dahiliye Vekaletiyle ayrıca bir muhabere cereyan ederek, elli bin değil, sefir, müsteşar ve şehbendenlerin dörder aylık ödenekleriyle yol masarifi için Istanbul'dan Reşit Beye yalnız 5 bin lira verildiği ve bundan üç bin lirası mukabilinde İran üzerine iki bin tümenlik bir alındığı anlaşılmıştı.

TRABZON KAYIKÇILAR KÂHYASI YAHYA OLAYI

Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetiyle Yahya'nın tahsil ettikleri Kanunsuz Paralar

Sıvas'tan Trabzon'a gelirken Samsun iskelesinden vapura kadar bindiğimiz ve eşya yüklettiğimiz iki kayığın ücreti olarak istenilen para, bazı memurların da aracılığı ve komşu bir vilâyet valisine karşı istisnai bir ücret olmak üzere ancak 20 liraya indirilebilmesinden duyduğum hayreti gören ve İstanbul'dan vapurla Trabzon'a gitmekte bulunan Kütahya Mutasarrıfı Rahmi Bey (Trabzonludur):

— Trabzon iskelesinin muamelatını yakmdan öğrenince Samsun kayıkçılarını daha insaflı bulacaksınız, dedi; sonra vapurun güvertesindeki kırmızı renkli bir otomobili göstererek devam etti:

— Trabzon Kayıkçılar Kâhyası için götürülüyor. Koca Trobzon'da iyi kötü birkaç kira otomobili varsa da Kâhya hazretlerinden başka kimsenin hususi otomobili bulunmadığı gibi Vilâyet makamının da yoktur.

— Kâhya, bu otomobile uygun bir maişet düzeyine meşru yolardan kavuşmuşsa takdire şayandır, dedim.

Rahmi Bey, manalı bir gülümseme ile: «İnşaallah, dedi; bizzat görür ve anlarsınız.»

Trabzon'a gelişimin ertesi gününden itibaren kayıkçıların aldığı keyfî ve pek yüksek ücretlerden ve ihrac olunan hayvanat ve sair ticari mallardan «Müdafaa-i Hukuk hissesi» namiyle hayret verici bir cüretle alınan paralardan şikâyetler başladı. Bu şikâyetler, ağır vergiler ve ücretlerle başlamış oldukları halde bunu duyup yasal yolara başvurmaları lâzım gelenlerin niçin sustukları izaha muhtaç değildir.

İlk iş olmak üzere Belediye, Ticaret Odası ve Vilâyet İdare Meclisi üyelerini başkanlığım altında toplayarak uzun tetkikler üzerine limandaki nakliyat için mükemmel bir tarife tertip ettirdim. 22 Kasım 1921 tarihli olan bu tarifenin ithalat kısmı 168 nevi ticari eşyayı ve ihracat ile yolacu kısmı 37 maddeyi kapsamakta olup kayıkçılar bu tarifeye uymaya mecbur tutulmuştu.

Müdafaa-i Hukuk vergilerine gelince: Cemiyetler Kanunu kükümlerine göre bu heyet, hibe ve vasiyet edilecek malları bile hükümetin hususi ruhsatı olmaksızın kabul edemez. Böyle umumi vergiler tahsil etmeleri kanuna aykırı olduğundan bu muameleyi de derhal yasaklamak vilâyetin vazifesiydi. Buna teşebbüs etmek için üst makamlardan emir almaya da gerek yoktu. On yedi aydan beri gelip giden valilerin bu gasp hareketine karşı susmuş olmaları beni düşünceye daldırdı.

Bu cemiyetlerin kanunsuz hareketlerini meydana çıkarmak, o zamanki fevkalade ahvale nazaran Ankaraca ne dereceye kadar arzu edileceğini de kesin olarak bilmiyordum. Bir kere işe başladıktan sonra geri dönersem Vilâyetçe nüfuzum kırılacağından meselenin her cihetini gizli olarak tetkik ettim. Gereği kadar bilgi topladıktan sonra bu vergilerin nasıl ve ne zamandan beri başlayıp benden öncekilerin göz yummasiyle devam edegeldiğini, binaenaleyh anlatılanlara ve gördüklerime göre heyetin hesaplarının da tetkik olunması lüzumunu Dahiliye Vekâleti'ne arz ettim.

Bu vergilerden zarar görenlerin de telgraflarla şikâyette bulunduklarını işitiyordum.

Dahiliye Vekili Ali Fethi Beyden aşağıdaki telgrafı şifre olarak aldım:

«C: 8.12137 (1921): Trabzon Müdafaa-i Hukuk Merkez Heyeti hakkında öteden beri ileri sürülen şikâyetlerin tahkik ve derinleştirilmesiyle hesaplarının incelenmesi, Elviye-i Selase tahkikatına memur edilip yakında oraya gelmesi kararlaştırılmış olan Sait Paşa'nın başkanlığındaki komisyon (1) ile zatıâlileri tarafından Elviye-i Selase tahkikatına başlamadan önce yapılması Büyük Millet Meclisi Başkanlığınca onaylanmış olduğundan ona göre gereğinin yapılması ve neticesinden bilgi verilmesi...»

17.12.1921

Sait Paşa bu cevaptan bir hafta sonra geldi ve 20 Aralık 1920'de Merkez Heyetinin bulunduğu kulübe giderek memuriyetimizi heyet başkanına söyledik. Durumlarından onların bu görevimizden habersiz olmadıklarını anladım. Reis, birçok itirazda bulunarak savsaklamaya kalkıştı. Dahiliye Vekâletinden memur olmasam da Cemiyetler Kanunu'nun 7. maddesi gereğince gelir ve gider defterlerini göstermeye mecbur olduklarını hatırlattıktan sonra defteri gösterdi.

Bu meselenin tahkikatı ile fezlekesi 500 sayfayı geçtiği için dikkati çeken noktalarını özetlemekle yetineceğim: Karar ve hesap defterlerinin hizmet müddetleri aynı olduğu halde karar defteri hayli eskimiş, hesap defteri ise yepyeni idi.

Heyetin kâtibi, sandıkemini bulunduğu halde hesap defteri reisin çekmecesinde bulunuyordu.

---

(1) Elviye-i Selase için askeri bir komisyon gönderilmesinden sonra vaz geçilmiş olacak ki Sait Paşanın yanında bir teğmenden başka kimse gelmemiştir.

Gelir ve giderler, tarihleri gösterilerek hesap defterine yazılacağı malumdur. 17 aydan beri tutulan hesap defterindeki mürekkebin az çok değişikliğe uğraması da tabiidir. Öyle olduğu halde bu yepyeni hesap defterinden anlaşılıyordu ki defter şu bir iki gün içinde, yahut da bu gece yazılmış uydurma bir defter olduğu ilk bakışta görülüyordu.

Vaktiyle Edirne'de Vali Muavini iken hesabını tetkik için mühürlediğim Eytam Sandığından yetimlerin 40.000 lirasının çıkması gerekiyordu. Oysa «Ali oğlu Veli» gibi hayalî kişilerden alınmış mühürlü kâğıtlardan başka bir şey çıkmadı. Orada da hesap defteri bir gecede yazılıvermişti.

Trabzon Merkez Heyetinin 17 ay içinde tahsil olunan paralar nevilerine göre birkaç kalem olarak toptan gösterilmiş, masraflar da öyle yazılmış. Böylece gelir ve gider bu taze defterin ancak bir sayfasını işgal edebilmiş! Gelirden birinci kalemde «Kâhya'dan muhtelif tarihlerde alman» denildiğine göre bu bir kalemlik miktarı ayrıntılariyle gösteren ayrı bir defter olması gerekir. Oysa böyle ayrıntılı bir defter de gösterememişlerdir.

Hesaplarına bakacağımızı, Dahiliye Vekilinin şifresini çözen bizim memurun kendilerine ihbar ettiği anlaşıldı. Bu ihbarın cezasını ondan sonra -bu işlere ait şifreleri bizzat yazmak zorunda kalarak- ben çektim. Memur hakkında da gerekli muameleye teşebbüs ettim.

İleride hikâye edeceğim gibi, başka bir meseleden dolayı o esnada kaçıp bir yerlerde gizlenen Kayıkçılar Kâhyası Yahya'nın sonradan verdiği iki defterle Merkez Heyeti Reisinin defterinde gösterilen gelir 61 bin lirayı geçiyordu. Reis tarafından sarf edilen 43.000 liradan gerisi, 17 bin 600küsur lirası Kâhya'nın ve 800 küsur lirası da Reisin zimmetlerinde görünüyordu. Fakat Kâhya, zimmetinde bir şey bulunmayıp tamamiyle Reise verdiğini iddia ediyordu.

Bu 43 bin lira masrafın 21 bin lirasının hiçbir vesikası yoktu. Varidat gösterilen 61 bin liranın 10 bini Müslim, 10 bini de gayrımüslim ahali ianesi olup gerisi 2 Ağustos 1920 tarihinde verilen ve heyetin bütün üyesi tarafından imza olunan bir karar gereğince «Müdafaa-i Hukuk hissesi» namiyle Trabzon iskelesinden ihrac olunan her nevi tüccar mallarından ve koyunlardan ikişer ve sığırlardan beşer ve bir süre sonra tenzilat ile hayvanlardan alınan paralardan toplanmıştır.

Bu karardan 40 gün sonra yine bütün âza tarafından, sonradan «Müdafaa-i Hukuk hissesi» namiyle ihracattan para alınmamasına karar verilmiş olduğu halde Reis, Kayıkçılar Kâhyası Yahya'nın yardımiyle tahsilata devam etmiştir. Heyet Reisinin bu, «Müdafa-i Hukuk hissesi»nin devamını gerektiren işlem hakkında yazılı olarak verdiği izahat çok gariptir. Bilhassa:

«... Mukadderatına sahip ve hâkim bir hükümetten uzak ve terk edilmiş millet...» diyerek sırf askerî teçhizatın tamamlanması için devam ettirdiğini söylüyordu. Halbuki Büyük Millet Meclisi bu vergilerin ihdasından üç ay önce, 23 Nisan 1920'de açılarak Millî Hükümet kurulmuş olmakla beraber askerî levazım için verdikleri para 16 bin liradan ibaretti. Daha garibi, bunun yarısını «askerî hissesi» namiyle ayrıca ve yine kayıkçılar vasıtasiyle toplattığı, Kâhya Yahya'nın da itirafiyle, saptanmıştı.

Trabzon Vilayetinin o senelerde, âşardan başka bütün gelirinin 30 bin lira cıvarında bulunması bu «Müdafaa-i Hukuk Hissesi»nin ne kadar ağır olduğuna iyi bir kanıttır. Hiçbir müsbit evrakı bulunmayan 21 bin liralık masrafın 4500 lirasından başkasından heyetin de haberi ve bilgisi yoktur. Gelirini ve giderini niçin günü gününe kaydetmediğini sorduğumuz Reis: «Daima fevkalade hadiseler, tehlikeler için-

de kaldıkları» cevabını vermiştir. 17 aydan beri Trabzon'da malî ve ticari müesseselerin hesaplarını kaydedemeyecek kadar ne gibi «fevkalade» engeller olduğu hakkında yaptırdığımız tahkikat, bu mazeretin tamamen asılsız olduğunu ispat etmiştir.

Masrafların niteliğine bir örnek olmak üzere 1377 liranın hizasına yazılmış olan şu sözleri aynen nakletmekle yetineceğim:

«*Halil Paşaya* (Enver Paşanın dayısı), *Nuri Paşa* (Enver Paşanın kardeşi)*'nın adamına, Küçük Talat Beyin Rize'ye gidiş dönüşünde bindiği motorun ücretine ve adı geçenin maaşiyle, hemşiresinin navlun masraflarına (!).*»

Okurları bu hususta biraz aydınlatmak için o sırada «Güzel Trabzon» adıyle yayınlanmakta olan gazetenin, Elviye-i Selase'de bulunduğumuz esnada çıkan nüshalarının birinde gördüğümüz makalenin şu fıkrasını buraya nakledeceğim:

«... Vilayetimiz Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi ise en evvel arz ettiğimiz gibi mevkii ile, fikri ile kamuoyunu temsil edecek yerde zaman oldu ki Küçük Talatların, Halil Paşaların oyuncağı oldu. Hele Küçük Talat, Merkez Heyetinin aslî azası kadar nüfuzlu ve zekâsiyle, tecrübesiyle hâkim olmaya kalktı. Halil Paşa ise sayfiyesinde, şurasında burasında aynı rolü oynamaya kalkıştı. Çünkü bu adamlar ne de olsa Hükümetimizin, Büyük Millet Meclisi Hükümetinin böyle olgunlaşmasını çekemiyorlardı ve ruhen, cismen Enverci idiler. Enver'e hizmeti her şeye tercih ediyorlardı. Nitekim bunu son günlerde *Batum Beyannamesiyle* gösterdiler ve ellerinde ngelse hükümeti de, milleti de iğfal edeceklerdi...»

Kâhya Yahya hakkında daha ileride görüleceği gibi memlekete tekrar Enver'i getirmek üzere gizli bir cemiyet ve teşkilât kurmaya çalışmışlardır. «Güzel Trabzon» gazete

sinin de belirttiği gibi gerçekten bu Talat (Küçük) Bey, Heyet-i Merkeziyeye danışman âza namiyle devam ettirilmişse de «danışman âza» olarak kaydı yapılan Kayıkçılar Kâhyası Yahya gibi heyetin kararlarını imza etmemiştir.

Kâhya'nın iskeledeki mevkiinden istifade ile bütün ihracattan «Müdafaa-i Hukuk hissesi» namiyle para almakta kolaylık sağlamak için «istişarî (danışman) âza» unvaniyle heyete dahil edildiği tabiidir. Talat Beyin Merkez Heyeti tarafından Rize'ye gönderilmesi ve bu sebeple bindiği motor ücretinin ödenmesi çok garip bir meseledir.

Talat Bey Heyet-i Merkeziyenin istişarî bir üyesi bulunduğu esnada Pake vapurlarının ajanı Kosti Papadopulos, bir akşam sandalla şehre dönerken liman içinde esrarengiz bir surette kaybolmuştur. Birkaç gün sonra Rize taraflarında eşkiya elinde esir olduğu akrabasına ihbar edilmiş ve Talat Bey Rize'ye giderek kurtarmış ve on bin lira fidye-i necat (kurtuluş parası) alınmıştır. Bu kayboluş kadar kurtarmak işi de karanlık ve esrarlı idi. Fakat Elviye-i Selase'ye gitmekliğimiz acele istendiği için tahkikatı derinleştirmeye vakit bulamadık. Bununla beraber on bin lira verdiğini bizzat bana Kosti Efendi söylemişti.

Sait Paşa ve öbür arkadaşlarla beraber Elviye-i Selasiye'ye gittikten sonra Trabzon milletvekilerinden Ali Şükrü Beyin: «Müdafaai Hukuk Heyet-i Merkeziyesinin hesaplarını tahkik ettirmeye hükümetin salahiyettar olmadığından» bahsederek ve diğer bir iki mesele daha katarak Dahiliye Vekili Fethi Beyden istizaha kalkışmış olduğunu Trabzon'a dönüşte gazetelerde gördüm.

Bu gensoru baştanbaşa safsata ve demagoji ile günlerce uzamış ve Fethi Bey pek iyi izah ve müdaaf ederek Meclis'ten güven almıştır.

Fethi Beyin «İskele Hükümeti» adını verdiği Heyet-i Merkeziye ile Kayıkçılar Kâhyası Yahya'nın Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti nüfuzunu suiistimal ederek böyle umumi vergiler tahsil etmesi dağlarda, yollarda pusuya girip yolcuları silâhla tehdit ederek soymaktan farksızdır. Hatta daha beter bir gasp ve eşkıyalıktır. Gensoru esnasında «soyguncu heyet» diye bağıran milletvekilleri de olmuştur.

Ali Şükrü Bey bu gensoru esnasında bana ve Sait Paşa'ya taarruzlarda bulunmuştur. Özellikle:

«... Vali Beyendi gayet namuskâr bir zattır, idare adamıdır. Fakat görüyorum ki son gördüğü felaketler idare kabiliyetini azaltmıştır.

«... Vali Bey *benim maaşım seksen liradır, yani bir şoför maaşıdır*» demiştir. Vali Bey evvelleri pek muktedir bir vali idi. Fakat bugün o kabiliyeti kaybetmiştir.»

Önce şurasını belirteyim ki «felaket» denilen şey, Dahiliye Nazırlığı ile dahil olduğum Salih Paşa Kabinesi'nin istifasından sonra tutuklanarak Mustafa Paşa Divanı harbince Kuvayi Milliyenin tertipçilerinden ve kışkırtıcılarından olmak cürmiyle idama mahkûm ve 7 ay mahbus oluşumdur.

«... Birkaç defa bu suretle hareket etmesinden maksat, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisinin vesairenin ezilmeleri hakkında kendisine Ankara'dan verilen emirleri infaza mecburdur.»

Şükrü Bey demek istiyor ki, benim malî durumum iyi değildir; beni azlederler de sefalete düşerim korkusuyle Ankara'nın bütün emirlerine boyun eğiyorum!

Halbuki bu hususta Ankara'yı, yani Dahiliye Vekâleti'ni, mağdurlardan ziyade ben harekete getirdim. Bu da, hesapların tetkiki hakkındaki Dahiliye Vekâleti'nin telgrafnamesi, benim çektiğim telgrafa cevap olarak yazılmıştır. Bu da Şükrü Beyin iddiasını çürütmeye yeterlidir.

Bununla beraber Fethi Bey bana ait saldırıya şu suretle karşılık vermiştir:

«... Ali Şükrü Bey, Vali Beyin gayet muhterem bir zat duğundan ve maaşa son derece bağlı olduğundan bahisle bir duğundan ve baaşa son derece bağlı olduğundan bahisle bir takım beyanatta bulundu. Demek istiyorlar ki Vali, vazifesinden ziyade para ve maaşa bağlı bir adamdır. Binaenaleyh, bu maaşı kurtarmak için icabında vicdanına, kanaatine muhalif bir harekette bulunabilir. Bendiniz bunu kabul etmiyorum. Vali Hazım Bey memleketimizin en tecrübeli ricalindendir. Bu kadar zamandan beri birçok valiliklerde bulunmuştur. Doğruluğu ile, iyi idaresiyle sivrilmiş bir kişidir. Böyle bir valinin beş on kuruş yüzünden vicdanını ve kanaatini feda edeceğine katiyen ihtimal vermiyorum ve bunu reddediyorum.»

SÜRMENE GEZİSİ

Rus istilasının sebep olduğu göç musibetlerinden Müslüman ahali pek çok zarar ve gördü, cefa çekti. Bununla beraber Trabzon, Rize vilâyetlerinin sahilde bulunan kazaları şose ve köprü gibi Ruslar tarafından yaptırılan şeylerden de hayli faydalandı.

Bu cümleden olarak Giresun Vilayeti hududundan başlayıp Trabzon ve Rize vilayetleri sahillerinden geçerek Batum'a giden güzel şose Rusların mühim bir eseridir. Trabzon Vilayeti dahilindeki kısmı 160 kilometre olan bu şose uzun bir ihmal neticesi olarak harap olmuş, üsündeki köprülerden yüz elisi yıkılmış ve Sürmene Kazası'nın merkezi olan Hamurkân ile Of Kazası arasındaki şose üzerine dağlardan bin kilometre uzunluğunda, bir kısmı büyük kaya ve topraklarla yıkılarak yolu büsbütün kapatmıştır. Bu yüzden geçmek mümkün olamadığını Trabzon'a varışımda (1922) hayretle öğrendim. Her şeyden evvel bu şose ve köprüleri yaptırmak için vilâyet dahilinde ilk seyahat olmak üzere Başmühendis ve Meclis-i Umumide Sürmene Kazasını temsil eden ve Trobzon'un ileri gelenlerinden Ahmet Efendi ile Hamurkân'a gitmeye karar verdim.

Şose harabesinin birçok yerlerinden, bilhassa Küçükdere, Karadere denilen ırmaklardan atla geçmek bile tehlikeli.

Giiz başlarında bulunduğumuz için hava iyi, Karadeniz sakin olduğundan içine petrolle hareket eden bir motor konulmuş büyücek bir kayıkla hareket ettik. Trabzon'dan yarım saat kadar uzaklaştıktan sonra bu hırçın denizin pek kötü bir âdeti gereğince birden bire manzarayı değiştirdi. Kâh korkunç bir dalganın köpüklü sırtında, kâh dalgaları arasında açılan açık yeşil dereler içinde kalmaya başladık. Bereket versin bu tehlikeli gidiş üç buçuk saatten fazla sürmedi. Böyle bir kayık içinde dalgalar kıyılardan veya yüksek vapurlardan görüldüğü gibi görünmüyor. Onların vahşi ve mehabetli bir güzelliği olmakla beraber kayık sahile pek yakın gittiği için kırmızı topraklı dağları, dereleri top top açık, koyu yeşil ağaçları ve her dereden köpükleneerek denize akan küçük büyük çayların ve ırmakların güzel, munis manzaraları bana, denizde az çok tehlike ile karşı karşıya olduğumuzu unutturuyordu.

Sürmene Kazasında yetmiş köyün âşarına talip çıkmadığından emaneten idarelerine karar verilmişti. «Emaneten idare», yahut «emanet suretiyle idare» demek, memurların ve ahaliden ileri gelenlerin akrabalarından, adamlarından, uşaklarından bulunacak şahıslar vasıtalariyle mahsullerinin miktarını tahmin ve tahsil etmesi demektir. Yine böyle kimselerin denetimi altında ve angarya şeklinde ambarlara taşıttırılan zahire çoğu kere farelerin ve ambar memurlarının iştahlarına yem olur. Arta kalanlar da, bitlenmemişse pek ucuza satılır ve böylece Devlet Hazinesi de zarara girer. Vaktiyle Konya Vilayetinin Karaman Kazasında bir sene evvel 24 bin liraya mültezimlere ihale edilen âşar, mahsulün bereketi aynı derecede olduğu halde ertesi sene Emanet İdaresinde yalnız 4 bin lira tutmuştu.

Tekrar dönelim Sürmene gezisine: Bu yetmiş köyün muhtarının Hamurkân'a davet edilmesi evvelce telgrafla Kaymakama bildirilmişti. Köylülerle uzunboylu konuştum.

Eski bedellerden emanet masrafma karşılık % 10 indirim yaparak müteselsil kefaletle ahaliye ihale ettikten sonra şosenin o taraflardaki kısmını görmek üzere Of Kazası merkezine gittim.

160 kilometrelik bir yolda, 150 köprü yıkılmış olduğu için, gelip geçmek çok zorlaşmıştı. Dağdan ayrılarak yıkılan, yuvarlanan taş toprak ve büyük kayalar yolun bir kilometrelik kısmını kapatmıştı. Bunların arasından, üstlerinden müşkülatla gelip giden insanların, hayvan izleriyle peyda olan izlerden çıplak ayaklı iki kadının bir tahta üzerine yatırdıkları hasta delikanlıyı Hamurkân'a götürmekte olduklarını büyük bir hüzünle gördüm.

Her tarafından sular fışkıran yeşil dağların böğründen veya eteklerinden ve daima denize az çok yakın yerlerden şoseninki kadar bir yola, evvelce bulunduğum yirmi vilayetin hiçbirinde raslamadım. Trabzon köylerinin kadınları kadar zahmet ve meşakkate mahkûm Havva kızlarını da başka vilayetlerde görmedim.

Bu evleri, zümrüt gibi dağların sıtlarında, yamaçlarında birer ikişer metre aralıklarla yapılmış olan köylerin, yüz evden oluşanları da vardır. Bunlar bir uçtan bir uca üç saat uzamaktadır. Bu köylere yol ve okul yapmak imkânsız olduğu gibi ailelerin dağlarda münferit yaşamak mecburiyeti oralarda kan gütmek âdetini de devam ettirmektedir.

Buralarda iyi kötü umumi birer yol da yoktur. Yol denilen şeyler çogunlukla dik bayırlardan akan suların açtıkları mecralardır. Bu yolların zahmetini çekenler, köylerinin mahsullerini dipleri dar, ağızları geniş sepet ve küfelerle pazar yerlerine getiren ve oradan alınan şeyleri köylere götüren çıplak ayaklı talihsiz kadınlardır.

Hamurkân'da toplanan muhtarlara vesair ahaliye bazı sözler söylediğim sırada kadınlara pek zalimce hareket ettiklerini ilâve ettim. Carıklı bir adam:

— Ne yapalım efendim, dedi, fukarayız.

— Fakir olabilirsiniz, dedim; fakat yoksulluğun bütün zahmet ve meşakkatini zavallı kadınlara yükletmek haksızlıktır. Meşakkate siz de katılmalısınız Bakınız, aranızda ayağında bir yemeni, bir çarık, iyi kötü bir ayakkabı bulunmayan kimse yok. Oysa kadınlarınız hep yalınayaktır. Hatta bilmem hangi köyün sarp yollarından hasta bir delikanlıyı yine çıplak ayaklı iki kadın taşıyordu. Bu zavallı mahluklar sizin ananız, kardeşiniz, kızkardeşleriniz veya karıllarımzdır. Siz nasıl yaşıyorsanız onları da öyle yaşatmalısınız. Hatta, kadınlıkları ve zaafları düşünülerek kendilerine daha az meşakkat vermeniz gerekir.

Ben bu sözleri söylerken srtlarındaki küfelerle bir yanarını duvara dayayarak ayakta duran birkaç çıplak ayaklı kadın bir şeyler söylüyordu. İşitemedim, fakat sözlerimden hoşlandıklarını baş sallamalarından anlamıştım.

Müşkülatını, tehlikesini, öfkesini ve çılgınlığını devam ettiren denizin tehlikesini göze alamayarak Trabzon'a karadan döndüm. Hamurkân ile Araklı arasındaki Küçükdere ve Karadere ırmakları üzerine Rusların yaptırdıkları büyük köprülerden eser kalmamıştı. Atların göğüslerine kadar çıkan ve pek hızlı akan suların içinden atın yelesini tutup kararan gözlerimi yumarak sallanıp sarsılan tahta geçit üstünden korku ve heyecan içinde geçtim.

Asırlardan beri yapmaya mecburken yapmamış olduğumuz bu yol ve köprüleri bir düşman yaptırmış olduğu halde bizim onları da muhafaza edemeyişimizden hissettiğim hüsün, bu güzel dağların derelerin temaşasından lezzet almaya engel oluyordu.

Araklı'da Ferhat Efendinin evinde geceyi geçirerek Trabzon'a gitmeye hazırlandığımız sırada 9-10 yaşlarında

görünen köylü bir çocuğun getirdiği dilekçede kaynanasını diğer bir köylü zorla evinden alarak götürdüğünden bahisle kurtarılması isteniliyordu. Çocukla aramızda şu konuşma geçti:

— Dilekçenin sahibi burada mıdır?
— Dilekçeyi ben veriyorum.
— Sen verdin. Fakat asıl şikâyetçi nerede?
— Ben şekva ediyorum.
— Götürülen kadın senin kaynanan mı?
— Evet.
— Evlisin demek?
— Öyle ya.
— Kadının kocası yok mu?
— Var.
— Nerede?
— Dışarıda.
— Hadi buraya çağır.

Çocuk çıktı ve 5-6 yaşlarında bir çocukla geldi.

— Bu kimdir?

— Kardeşimdir.

— Ben kardeşini istemedim. Kayınbabanı, yani kaçırılan kadının kocasını istedim.

— Kaynanamın kocası budur.

Şehadet parmağım ağzına sokarak boynunu büküp bana bakan, boğazından mavi bezle yapılmış üçgen bir muska sallanan kayınbabaya:

— Karını kaçırmışlar da sen hâlâ burada mı duruyorsun, dedim. Haydi git, karını bul, kurtar.

Çocuk, kendisinden birkaç yaş büyük olan damadının yüzüne baktıktan sonra gitmek üzere kapıya yöneldi.

— Dur, gitme, dedim.

Diğer odada bulunan Ferhat Efendiyi çağırarak bu maskaralık hakkında bilgi istedim. Ferhat:

— Efendim, dedi; buralarda, bunlardan daha küçük yaşlardaki çocuklar bile yaşlı başlı dul ve zengin kadınlarla nikâhlanırlar.

— Niçin?

— Böyle kadınlara çok talip çıkıyor. Bunların içinde kadının, evlenmek istemeyip de reddettiği kişilerin düşmanlıklarından kurtulmak için bu yola sapanlar da var. Bununla beraber bu âdetin kimseye zararı yok, tersine, bu iki fakir öksüz çocuk bu suretle beslenip büyütülüyor.

KAYIKÇILAR KÂHYASININ SİYASİ BİR CÜRMÜ VE SIVAS MAHKEMESİNCE BERAATI

Trabzon Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesinin tahsil ettiği vergilere dair olan yazımda «Güzel Trabzon» gazetesinde çıkan makalede de belirtildiği gibi Trabzon'da bir Envercilik akımı vardı. Bir aralık Batum'a kadar gelmiş olan Enver Paşa'yı Türkiye'ye getirerek memlekete tekrar musallat etmek maksadıyla bir cemiyet kurulduğunu Trabzon'a geldiğim zaman işitmiştim.

Trabzon valiliğimden önce uzunca bir müddet orada kalmış ve bu cemiyet teşkilatıyle uğraştığı için Ankara'dan verilen emir üzerine memleketi terk etmeye davet edilerek Batum'a gitmiş olan Halil Paşa (Enver Paşa'nın dayısı) hududu geçerken Rus memurları tarafından yakalandığı sırada üzerinde bulunup alınan ve bizim askerî memurların eline geçerek Şark Cephesi Kumandanlığına gönderilen evrak arasmda Kayıkçılar Kâhyası Yahya'nın bir mektubu da çıkmıştı. «İstişarî âza» namiyle Trabzon Heyet-i Merkeziye âzalığına kaydolunan Yahya'nın mektubu şudur:

Trabzon, 21 Mayıs 37 (1921)

Halil Paşa Hazretlerine

Paşam, kusura bakma. Şu günlerde biraz intihap meselesinden ve bir de bizim Talat Beyi bir gün tevkif ederek İstanbul'a gönderdiler. Neşet Bey casus çıktı. El'an mel'a-

netten geri durmuyor. Mufassal ve müteaddit mektuplarımızı yakında göndereceğiz ve biz faaliyetimize Kemal-i germi ile (Fevkalade çalışarak) *devam ediyoruz. Burada hükümet gizli olarak ehemmiyetle tetkikat ve takibatta bulunuyor...»*

Kâhya'nın, hükümetçe takip edilmesine rağmen devam ettiklerini söylediği faaliyet gizli cemiyete aitti. Bu cemiyet meselesinden dolayı daha evvel askerî makamlarca aranmakta olduğu için Kâhya kaçmış, daha doğrusu Trobzon'da gizlenmişti. Fakat, Trabzon Heyet-i Merkeziyesinin hesabı tetkik edilirken Kâhya ile müştereken Trabzon'dan ihraç olunan mallardan aldıkları 60 bu kadar bin liradan 17 bini zimmetinde gösterilmesinden dolayı Kâhya, gizlenmekten vaz geçerek defterlerini gösterip zimmeti olmadığını ispat için meydana çıkmıştı. O sırada hemen tutuklanarak polis dairesinde ve savcı huzurunda ilk tahkikat yapıldı.

Bu mektubu bizzat Kâhya'nın yazdığında hiç şüphe yoktu. Fakat o, yazı ile verdiği cevapta inkâr etti. Mektubun yazısı, Kâhya'nın idarehanesinde bulunan defterlerin bazı sayfalarındaki yazıların tamamen aynı idi. Bunun üzerine defterdeki yazıların kime ait olduğu soruldu. Yahya, kendisi yazdığını yazılı olarak beyan ve kâtibi de tasdik etti. O halde defterdeki yazı ile mektuptaki yazının aynı olduğu söylenince bu defa da o yazıların da kendisine ait olmadığın iddiaya kalkıştır, kimin tarafından yazıldığını da söyleyemedi. Bununla beraber suç tahakkuk etti.

Dedikodulara yer vermemek için Adliye Vekâleti bu meselenin muhakemesini Sıvas'a naklettirdi. Kâhya oraya gönderildi.

Üç ay kadar sonra biz Kars'ta iken o zaman Sıvas'ta bulunan Temyiz Mahkemesinin Ceza Dairesi Reisi akra-

bamdan Hasan Fehmi Beyden aldığım bir mektupta bu duruşma ile ilgili olarak şunlar yazılıydı:

«... Mahut Kâhya meselesi henüz ikmal edilememiştir. Bunun lehinde nüfuzlu bir sınıfın çalışmakta ve daima takip etmekte bulunduğunu işitiyorum. Ne yazık ki mevkiim müdahaleye müsait değildir. Gönül istiyor ki bu iş bitince tenzilen İstinaf Müddeiumumisi olayım...»

Kayıkçılar Kâhyası Yahya bir süre sonra beraet ettirilmiştir. Esef ve hayret edilecek bir beraet kararı.

KAYIKÇILAR KÂHYASI YAHYA'NIN KATLİ OLAYI ANKARA'DAN GÖNDERİLEN TAHKİK HEYETİ

Sıvas Bidayet Mehkemesince hayreti mucip bir kararla beraat ettikten sonra Trabzon'a dönen Kayıkçılar Kâhyası Yahya Efendi 3 Temmuz 1922 günü güneş batacağı sıralarda otomobille Soğuksu mevkiindeki yazlık köşküne giderken yolun nisbeten tenha bir yerinde pusu kurmuş olan meçhul bir kişi tarafından atılan kurşunlarla katledilmiştir.

Soğuksu mevkii at ve araba ile Trabzon'a bir saatten daha az mesafededir. Otomobil Vilayet Dairesi önünden geçerken bizzat ben de pencereden görmüştüm. Kâhya yalnız değildi. Kendisiyle beraber Sıvas'tan gelmiş olan Sıvas Sanayi Mektebi Muzıka Muallimi İstanbullu İzzet Beyle beraber dört kişi idiler. Kâhya Efendi arkada ve sağında, İzzet Bey solunda ve önde şoför ile Yahya'nın uşağı vardı.

Hadiseden zabıta memurları da ancak şehir dahilindeki söylentilerle haber alarak olay yerine bir buçuk saat sonra varabilmişlerdir. O yer hayli yoğun ağaçlarla kaplıdır. Dereli, tepeli olduğu için de karanlıkta araştırmalardan bir netice çıkmamıştır. Cânilerin bu yeri ve saati seçmeleri, kaçmaya en elverişli bir yer olması dolayısıyledir. Üç maktul ile otomobil üzerindeki kurşun yaralarından anlaşıldığına göre atılan kurşunlardan biri otomobilin sağ ve biraz arka tarafına ve üç metre yüksekte, diğeri ön tarafta olmak üzere birçok kişinin iki pusu kurdukları anlaşılmıştır.

Arkadan ve önden atılan 40 kadar kurşundan arkadakiler ve yanındaki şoför vurulduğu halde Kâhya'nın Mustafa adındaki silâhlı uşak, mucize kabilinden sağ salim kurtulup kaçmayı başarabilmiştir. Bu mucizeli kurtuluşun şüphe uyandıran bazı yanları da vardır: Mustafa, kurtulduktan sonra hadise yerine pek yakın ve daima kalabalık olan kahvehaneye uğramamıştır. Biraz daha aşağıdaki askerî kışlaya ve şehirde önünden geçtiği hükümet, polis ve jandarma dairelerinin hiçbirine de haber vermemiştir. Daha garibi, sorğusu yapılmak üzere bütün gece arandığı halde bulunamamıştır. O gece evine de uğramamıştır.

Ertesi günü kardeşi ve akrabası sıkıştırıldıktan sonra meydana çıkması şüpheleri üzerinde toplamış ve tutuklanmıştır. Olaydan birkaç dakika sonra Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi Reisi Ahmet ve üyelerden Ömer efendiler araba ile oradan geçerek bu faciayı gördükleri halde zabıta memurlarına hemen ihbarda bulunmaları katillerin kaçmasına yardım etmiştir.

Bu cinayetin ilk duyuluşunda birçok kimseler bunun Bolşevikler tarafından para ile yaptırıldığı kanaatindeydiler. Çünkü, Mustafa Suphi ve 17 arkadaşının denize atılarak boğdurulmasından dolayı Ruslar, Kâhyayı suçlamışlardır. Rus Konsolosu da sonradan, Mustafa Suphi Beyin yanında olan eşi Rus kadınının ne olduğunu resmî yazı ile Vilayet makamından sormuştur.

Zabıta ve adliye memurlarının pek ziyade özenle devam ettirdikleri tahkikatı ben de dikkatle takip ediyordum. Cinayetten birkaç dakika sonra oraya yetiştikleri halde görevlilere ihbar etmeyen Ahmet ve Ömer efendiler başta olmak üzere «emniyet ve asayiş yoktur» yaygarasına koyuldular. Ankara'ya da pek heyecanlı telgraflar yağdırdılar.

Tertip edilen bir suikat, münferit bir cinayet böyle tenha bir yerde değil, şehir içinde de işlenebilir. Mesela, Sır-

bistan Kralının Marsilya'da katli gibi... Bundan dolayı «memlekette emniyet yoktur» demek doğru değildir.

Tahkikat ilerledikçe tanıkların ifadelerine göre, dillerinin şivesi ile kıyafetlerinden Giresun taraflarından geldikleri, yani, Topal Osman (1) tarafından gönderildikleri zannı kuvvetleniyordu. Fakat, Kâhyanın pek ahmak olan kardeşine «hadise yerine yakın olan kışladaki askerler tarafından cinayetin işlendiğinden şüphe ettiğini» söylettiler. Hatta, katlin failleri olmak üzere bir subayla birkaç neferin isimlerini de söylettiler.

Bu hadiseyi ve gizli maksatlarına Yahya.nın kardeşini âlet yaparak suçu askerlere yüklemekte ısrar ettiler. O sırada Trabzon'da bulunan Trabzon milletvekillerinden Hafız Mehmet Efendi (2) bu hadiseden dolayı yanıma gelerek Kâhyanın katlinde dört ihtimal bulunduğunu şöyle sıraladı:

1 — Askerler,

2 — Topal Osman gûya Mustafa Suphi Bey ve arkadaşlarının denize atılarak boğdurulmasından dolayı Kâhya'ya diş biliyormuş. Çünkü Suphi Beyin babası Ali Rıza Beyle eskiden beri tanışıklığı varmış.

3 — Yukarıda sözü edilen olaydan dolayı Rusların para ile elde ettikleri kişiler,

4 — Geçmiş vakaların intikamını almak üzere Ermeni çetesi.

Bu Mehmet Bey bana, bu katli, aldığı emir üzerine Fırka Kumandanı Sami Sabit (Karaman) Beyin yaptırdığını söyledi. Gûya, Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa emir vermiş, o da uygulamış! Oysa ne Karabekir Pa-

---

(1) Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Beyi katlettiği için idam olunan meşhur Topal Osman.

(2) İstiklâl Mahkemesince Ankara'da asılan eski Adliye Vekili.

şa, ne de Sami Sabit Bey böyle kirli cinayet işine karışacak kadar küçülür; karakterleri de müsait değildir. Bu iki zatı yakından tanımayanlar bile böyle bir cinayetin işlenmesi için makul bir sebep de bulamazlar.

Ankara'nın başındaki gaile, bu olayın üzerine gereği kadar eğilmesine müsait olmadığı için bunu fırsat bilenler haksız şikâyetlere ve yaygaralara başladılar. Olaydan üç gün sonra da bu işi tahkik için üç milletvekili ile bir mülkiye müfettişi ve adliye memurlarından kurulu bir heyetin memur edildiğini Dahiliye Vekâleti şifre ile bildirdi. Bu telgrafta:

«... Kâhya efendinin katli hadisesi münasebetiyle ortaya çıkan vaziyeti yerinde tetkik ve memlekettcki *ikiliği* kaldırmak üzere...» deniliyordu.

Trabzon'daki ikilik izaha layık bir ikiliktir. Yalnız Trabzon'da değil, köylere varıncaya kadar hemen her yerde, ileri gelen kimselerin nüfuzlarından istifade için bunlara katılmak suretiyle iki değil, daha ziyade zümreler türediği malumdur. Bunlar, memlekete, hükümete ait her işde birbirine muhalif hareket ederler. Bu sebeple de memleket daima zarar görür. Hükümet memurlarından bazıları da bunların şerlerinden korunmak için en nüfuzlu hangisi ise ona yanaşırlar. Böylece de zararlı kuvvetleri ve cereyanları desteklemiş olurlar.

Bunun en başlı sebebi menfaat ve sömürü mücadelesi. Buna engel de olunamıyor. Hükümetçe yapılacak şey, hatır ve gönüle bakmadan kanun maddelerini herkes hakkında eşit olarak tatbik ve haklıyı himaye, haksızı müstahak olduğu muameleyle düçar etmektir.

Trobzon'un o zamanki ikiliğine gelince:

Bu iki taraflıkta sayı bakımından eşitlik yoktu. Biri; Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti nüfuzunu suiistimal ederek

memlekette tahakküme kalkıyor, bütün ihracata vergi koyuyor, birkaç kişi ve bunların akrabaları bu yağmadan faydalanıyor. Diğerleri, bu vergileri veren, bunların zulümü altında ezilen, sömürülen halk; Hatta, bu Heyet-i Merkeliye, Trabzon ahalisinin kendilerini seçemeyeceklerini bildikleri için Heyet-i Merkeziye seçimine Vilayete bağlı bütün kasaba ve köylerin ahalisi iştirak ettirilmiş olduğu halde Trabzon şehri ve Trabzon Kazasına bağlı köylerin ahalisi bu seçim hakkından mahrum edilmiştir.

Bu ikiliğin giderilmesi için Ankara'dan karma heyet göndermeye hacet yoktur. Yapılacak iş, böyle bir heyet göndermek yerine halkı sömürenleri ve baskı altında tutanları kanuna itaate davet etmek, zulüm altındaki halkı da korumaktır.

Yukarıda adı geçen heyete Ankara'da verilen mufassal talimattaki vazifeler de aynen şunlardı:

1 — Kâhya Yahya Efendininin katil hadisesi *(zavallı İzzet Beyle şoförden hiç söz edilmiyordu)* dolayısiyle Trabzon.dan vuku bulan şikâyetler etraflıca tahkik olunacaktır.

2 — Mülki, askerî ve adlî bütün memurlardan bu hususta vazifelerini tarafsızca yapmayan, takibat ve tahkikatı aksatanlar varsa onlar hakkında tahkikat yapılacaktır.

3 — Memlekette mevcut olduğu hissedilen anlaşmazlıkların *(hissedilen değil, görünen ve bağıran bir anlaşmazlık)* sebeplerini meydana çıkararak bunların tamamen giderilmesi için ilgililer aydınlanacak ve uyarılacaktır.

4 — Uyarılmakla beraber mevcut olduğu söylenen anlaşmazlıkların giderilmesine yarayacak ve aralarının bulunmasını sağlayacak gerekli idari tedbirlerin neden ibaret bulunduğu tafsilatiyle bildirilecektir.

Son madde, Musul ve Bağdat vilayetlerinde düşman aşiretleri barıştırmak için hükümetçe yapıla gelmekte olan pek çirkin aracılıkları hatırıma getirdi. Memleket sınırları içinde seyyar olan bu aşiretlerde devlet tabiiyetinde oldukları için bunlarla, mütemekkin (yani seyyar olmayan) tebea arasındaki cürümler takip ve failleri nasıl cezalandırılıyorsa aşiretler arasındaki cürümler için de öyle yapılması gerekir. Oysa aşiretlerce büyük çapta katil ve birbirlerinden mal ve hayvan gasp etmek gibi hadiselerde hükümetin zabıta kuvveti yeterli değildi. Asker sevkine de müsaade edilmiyordu. Memurlar, ancak bunların barışmalarını rica suretiyle katil ve hırsızlık olaylarını önlemeye çalışırlardı. Şu suretle hükümet aczini ilân etmiş olur. Kısa bir süreden sonra da hırsızlık, gasp ve katil olayları yeniden başlar.

Tahkik Heyeti gelmeden evvel başka yere atanan Fırka (tümen) Kumandanı Sabit Bey Trabzon'u terk etti, heyetin teklifi üzerine de Jandarma Kumandanı azledildi. Hükümeti devirmek cürmüne dair Batum'da ele geçirilen evraktan birini hükümet vasıtasiyle mahkemeye vermekten başka bir şey yapmamıştı Tümen Komutanı Sami Sabit Bey. Sami Sabit Beyin (sonradan paşa) tahkikat sonuçlanmadan kaldırılması hiç de doğru bir muamele değildi. Hükümete derhal ihbar edilmeyen hadise faillerini tutuklamadı diye Jandarma Alay Kumandanının hizmetine son verilmiştir.

Yukarıda da yazdığım gibi Heyet-i Merkeziyenin istifa etmiş olan reis ve üyeleri Yahya'nın öldürülüşünden birkaç dakika sonra olay yerine gelmiştir. Böyle olduğu halde danışman üye olarak aralarına aldıkları ve sayesinde 7 milyon kuruşa yakın vergi topladıkları Yahya'yı öldüren kişilerin peşlerini takip ettirmemişlerdir. Hükümete bilgi dahi vermemişlerdir. Anlaşılmaz bir raslantı ile ateş yağmurundan kurtulan ve 18 saat ortadan kaybolan Mustafa'nın firarına göz yumdukları şüphesini de üzerinde toplamışlardır. Bütün bun-

lara rağmen, olayı ancak bir buçuk saat sonra haber alan Jandarma Kumandanını, failleri tutuklamadı diye azletmek insafa muvafık bir muamele değildi.

Bilhassa o cürmün, o mevkie yakın olan kışladaki askerlerin üzerine atılması, Jandarma Kumandanının dağlarda, kırlarda suçlu aramasına da bir nevi engel olmaktı. Bununla beraber her tarafa müfrezeler gönderilerek araştırmada bulunuldu. Jandarma Kumandanının azli ile yerine (Elviye-i Selase tatkikatında beraberimde bulunmuş olan) Erzurum Jandarma Kumandanı Hasan Beyin tayin olunduğuna dair Dahiliye Vekâletinden gelen telgrafa aynen şu cevabı yazmıştım:

«C, 23.8.38: Günlük muamelelerden bazılarına göre yürürlükte olduğu anlaşılan İdare-i Vilayet Kanunu'nun 9. maddesi her nasılsa ihmale uğramasa bu azil ve tayin muamelesinin kararlaştırılmasından önce neticede yüksek Vekâletlerinin başarısına hizmet edecek bir mütalaa arz etmek mümkün olurdu.»

Adını ettiğim madde gereğince azil ve tayinlerde valilerin mütalasaları sorulmak gereken memurlardan biri de jandarma alay kumandanıdır.

Bu meselenin tahkikat ve muhakemesi sonuçlanmadan önce mezunen (bu mezuniyet hayli garip olduğu için ayrıca sözünü edeceğim) Trabzon'u terk ettim. İznim dolmadan vilayete başkası tayin edildi, bir daha da Trabzon'a dönmediğim için tahkikatın nasıl neticelendiğini ve tahkik heyetinin ne dediğini, ne yaptığını bilmiyorum.

Bir müddet sonra jandarmanın ıslahı için mutalaa sualini içeren Dahiliye Vekâleti'nden aldığım yazının bir bölümünde bu tahkik heyetinin verdiği raporda: «... Satvet-i hükümetin (sindirici gücünün) gösterilmemesinden dolayı

katillerin gittikçe ziyadeleştiği» yolunda pek tahkiksiz, tetkiksiz bir ifade bulunduğu anlaşıldığından bu ıslaha ait düşüncelerimi yazmakla beraber şu bölümü de ilâve etmiştim:

«... Katillerin ziyadeleşmiş olduğu hakkındaki fıkra gerçeklere ve sağlıklı istatistik bilgilere dayanmamaktadır. Mülkiye ve adliye dairelerinden aldığım resmî bilgilere göre 1920 yılında vilayet dahilinde 242 ve 1921 yılında 250 ve bu sene 10 ay içinde 164 katil vaki olmuştur. Geçen aylara oranla yıl sonuna kadar 32 katil vuku bulması varsayılsa bile bu yılki katillerin yine geçen ve evvelki yıllardan üçte bir nisbetinde noksan tahakkuk eder. Bu itibarla katil olaylarının son zamanlarda artmış olduğu sözü gerçeklere aykırıdır...»

MEMURİYET HAYATIMA NİHAYET VEREN BİR MEZUNİYET

Elviye-i Selase seyahatinden Trabzon'a dönüşümde evvelce tasavvur ettiğim ve kısmen başladığım işleri, bilhassa sahil şehri köprülerinin tamirlerini ilerletmeye koyulduğum bir sırada Dahiliye Vekili Fethi Beyden şu telgrafnameyi aldım:

«Şurayi Devlet (1) *teşkilatının Millet Meclisi Hükümetince ihyası lüzum-i zarurisi her gün daha ziyade hissolunmakta ve bunca senelik tecrübelerinden istifade olunmak üzere zatıâlilerinin şurayi devlet riyasetine enseb addolunmaktadır. İşbu teşkilat kanuniyet kesbedinceye kadar Trabzon Vilayetinde pek had bir şekil alan ihtilafat-ı hazıra ile zatıâlilerini daha ziyade yormamayı muvafık-ı mütalaa eylediğimden vilayet maaşı tamamen tesviye olunmak üzere ahval-i sıhhıye ilcasiyle 6 ay müddetle mezuniyet talebi arzu buyurulduğu takdirde iş'ar buyurulmasını rica ederim.*

30 Teşrinisani (Kasım) 38 (1922)

Şurayi Devletsiz bir hükümetin işleri, terazisi ve dirhemleri ayarsız bir mağazanın alışına, satışına benzer. Onun için bir şûra teşkili gereklidir. Vaktiyle Tanzimat Dairesi âzalığı ve sonra da Mülkiye ve Maarif Dlairesi Reisliği ile birkaç

(1) Dört sene kadar sonra teşkil olundu.

sene Şûrada bulunduğum için bu riyasete tayinim pek de münasebetsiz olmayacaktı. Fethi Beyin sözlerinin ciddiyet ve samimiyetinde şüpheye yer yoksa da mademki hükümet Şûrayi Devlet teşkiline lüzum göstermiştir, bunun için gerekli bir kanunu isterse 6 günde değil 6 saatte bile Meclis'ten çıkarabilir. Buna göre tam maaş verilmek suretiyle bana 6 ay mezuniyet teklifindeki cömertlik dikkati çekiyordu. Bilhassa bundan bir buçuk ay evvel İstanbul'a gidip gelmek üzere 15 günlük bir mezuniyet istediğim halde Dahiliye Vekili'nin Vekili:

«Ahval-i hazıra dolayısiyle şu sırada mezuniyet itasına imkân yoktur.» diye cevap vermişti. Bu uzun mezuniyeti teklifinden istifade ederek artık Trabzon'a dönmemek niyetiyle derhal yazdığım şifre telgrafta şöyle dedim:

«... Hiçbir mülahaza arzına lüzum görmeyerek mezuniyet hakkındaki açık telgrafı takdim ettim. *«Anlaşılan tedavi ihtiyacınıza nazaran altı ay müddetle İstanbul.a ve Avrupa'ya gitmeye, Vilayet memurlarından münasip göreceğiniz birisini vekil bırakarak arzu ettiğiniz zamanda harekete mezunsunuz»* diye bir cevap verilirse buradan ayrılmamın mucip olacağı şımarıklık bir müddet için az çok teskin edilmiş olur.»

Dahiliye Vekili açık bir telgrafla:

«Gösterilen ihtiyaca nazaran tedavi için altı ay müddetle İstanbul'a ve Avrupa'ya gitmeye ve vilayet memurlarından birini vekil bırakmaya mezunsuz efendim» deniliyordu. Birkaç gün sonra da şifre bir telgrafla:

«Vilayetin idarece ehemmiyetine binaen Vali Vekâletine Zonguldak Mutasarrıfı İhsan Bey (1) tayin olunmuştur de-

(1) İhsan Bey binbaşı emeklilerinden ve Trabzon ahalisindendir.

nilmekteydi. Fethi Beyin ilk telgrafındaki: «*Trabzon Vilayetinde pek had bir şekil alan anlaşmazlıklar*» cümlesi biraz açıklanmaya muhtaçtır:

Kâhya'nın katlinden dolayı üç milletvekili ile idari ve adlî memurlardan iki zattan oluşan tahkik heyetine dair olan bölümde de belirttiğim gibi Fethi Beyin beyan ettiği «*anlaşmazlıklar*», Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kanunsuz ve haksız olarak tahsil ettikleri 7 milyon kuruşun hesabını sormamdan doğan halk ile Müdafaa-i Hukuk arasındaki ihtilaftır. Bu ihtilaf, az tarafın menfaatten mahrumiyet neticesi olarak infial ve çok tarafın ağır bir vergiden kurtulmakla hâsıl olan memnuniyet hislerinde devlet ve memlekete hiç zararı olmayan bir ihtilaftı.

«Müdafaa-i Hukuk Hissesi» diye tahsil olunan vergilerden istifade eden ve içlerinde iki milletvekili de bulunan ve Vilayet ahalisinin çoğunluğunca da hiç sevilmeyen birkaç şahsın Ankara'daki yaygaralarından başka bu ihtilafın eseri de görülmüyordu.

Dahiliye Vekili Fethi Beyden vaki olan sorum üzerine bu yaygaraların mahiyeti Büyük Millet Meclisince de anlaşılarak Fethi Beye güven beyan olunduğuna göre Trabzon'da; hem de had şekil almış bir ihtilaf bulunduğu zannı bir vehimdi. Onun için bu mahiyetteki bir ihtilaftan dolayı her ne şekilde olursa olsun Valiyi kaldırmak hükümet için pek zararlı bir zaaf eseriydi.

Kayıkçılar Kâhyası'nın katli meselesi ise en ziyade kan davası âdetinin sevkiyle her sene yüzlerce adam öldürülen bu bölge için âdi bir meleledir.

Sırf, yedi milyon kuruşluk gelirlerinin kaynağını kurutan hükümetin idari, adlî ve askerî vasıtalarını kınamak için için katillerin tutuklanmalarına engel olmaya çalışanların

yaygaraları üzerine vali değiştirmek çok kötü bir idare hatası olmakla beraber 6 ay müddetle izin verip de üç ay sonra Şükrü Beyin tayini de garipti.

Sanki Trabzon Vali Vekâletine idare memurlarından kimse kalmamış gibi Trabzon ahalisinden bir binbaşı emeklisinin vekâleten atanmasındaki münasebetsizlik bir süre sonra Şükrü Beyin (1) tayini ile giderilmiştir.

Bu vekil ve asilin memuriyetleri esnasında Trabzon'da cereyan eden ve kısmen İstanbul basınına yansıyan esef verici olaylardan hiç bahsetmek istemem.

Yorulmaz bir gayret ve benzeri nadir muvaffakiyetlerle ve hatta hakiki manasiyle cansiperane fedakârlıklarla elli seneye yaklaşan bir memuriyet hayatının şu suretle nihayet bulması herhalde hazin bir akıbettir.

(1) Suikast meselesinden İzmir'de asılanlardan biridir.

BELGELER

BELGELER

Belge: 1

BABIÂLİ
SADARET-İ UZMA
Mektubi Kalemi
38

Dahiliye Nazır-ı Sabıkı Hazım Beyefendi Hazretlerine
Devletlu Efendim Hazretlerine

Dahiliye Nezaret-i celilesinin uhde-i aliyelerine tefvizi hususuna ledelarz irade-i seniye-i Hazret-i Padişahî şeref-sudur buyurulmuştur efendim.

16 Cemaziyelahire 338 8 Mart 336 (1920)
Sadrazam Salih

Belge: 2

Bursa Vilayeti Valisi Hazım Beyefendi Hazretlerine
28/63

Dahiliye Nezareti'ne tayinleri hususuna bil-istizan irade-i seniye-i cenab-ı hilafetpenahi şerefmüteallik buyurulmuş olduğundan umur-i vilayetin münasip bir vekile tevdii ile tesri-i azimetleri ve vakt-i hareketlerinden malumat itası mütemennadır efendim.

8 Şubat 1336 (1920)
Sadrazam
Ali Rıza

Belge: 3

ALİ RIZA PAŞA KABİNESİNİN PROGRAMI

Rüfeka-yi mesaimle beraber mesuliyet-i hükümeti deruhte ettiğim zaman memleketin ne halde bulunduğu cümlenizin malumudur. O esnada hükümet intihabata hemen mübaşeretle Meclis-i Mebusanın müsaraaten temin-i içtimaı ve Hükümet-i Merkeziye ile Anadolu arasında peyda olup inkıta-ı muhaberat derecesine varan burudetin izalesi gibi vezaif-i mühimme karşısında bulunuyordu.

Bu vezaifin ifasına sarf-ı ikdamat olunarak Merkezle Anadolu'nun müraselat ve muhaberatı iade edildiği gibi lehülhamt ve minnehu Meclis-i âlinizin burada içtimaı dahi müyesser olmuştur.

Bundan böyle irade-i milliyenin Meclis-i âlinizde tecellisi hasebiyle artık kavaid-i mevruniyete tamamen tevfik-ı harekete hiçbir mâni tasavvur olunamaz. Taraf-ı Hükümetten evvelce neşrolunan beyannamede teşrih edilen mekasit, ki siyasi zümrelere karşı bitaraflıktan ayrılmamak, kavanin-i mevcude ahkâmına tamamiyle riayetkâr olarak bila tefrik-i cins ve mezhep herkesin kanunen mahfuz olan hukukunu masun tutmak, sükûn ve asayişi halelden vikayeye ve intizam-ı idareyi mehmaemken temine sarf-ı mahasal-ı istitaat eylemek, vatan-ı azizimizin saadet ve selameti etrafında bütün hissiyet ve temayülat-ı milliyeti cem edebilmek, inikadına muntazır olduğumuz muasalehamn şeraitini tanzim edecek olan Meclis'te saltanat ve millet ve hükümet yekdil ve yekecihet olarak temsil edilmektir.

İşte efendiler, düstur-i â'mal ittihaz olunan şu mekaside daima sadık kalınmıştır. Bunca müşkülat içinde mesai-i vakıadan tahassul eden muvaffakıyatın derecesini takdir-i âlilerine havale ederim.

İdare-i devletin muhtac-ı ıslah olduğu müttefik-ı aleyh bir hakikattir. Bir asra karip bir müddetten beri zaman zaman devletçe tasavvur olunan ıslahatın tamami-i tatbiki ve semeratının hakkıyle iktitafı müyesser olamamıştır. Bunun dahilî ve haricî ilel ve esbab-ı adidesi vardır. Bu cihetle hükümetçe ıslahatın tarz-ı tatbik ve tevessülünü değiştirmek ve bu bapta kavait ve esasat-ı cedide vaz olunmak mecburi görülmüştür:

İdare-i vilayatta vâsi mikyasta tevsi-i mezuniyet usulü ihtiyar olunmak ve bu usûl icabınca mecalis-i umumiyenin salahiyetini tevsi ve hidemat-ı mahalliyeyi uydesine ihale ve tevdi eylemek, nevahi teşkilatını bir an akdem mevki-i icraya vas' ile idarenin en küçük kısmı olan nahiyeyi memalik-i mütemeddine de mer'i usullere tevfikan bir cüz'i tam şekline koyarak ana göre icabat-ı hukukiye ve idariyesini tayin etmek, ekaliyetlerin hukukunu teminen mecalis-i umumiye ve belediyede temsil-i nisbî kaidesine tevessül olunmak, kavanin ve nizamat ne kadar mükemmel olursa olsun tamamiyle ve hakkıyle tatbik olunmadıkça semerat-ı memule ve muntazbıraya destres olunamayacağı tahakkuk etmiş bir keyfiyet olmaöla umur-i adliye ve maliye ve nafia ve inzibatiyede ve hatta idere-i mülkiyede kavaninin tamamen tatbikını temin ve teftiş etmek üzere ecnebi erbab-ı vukufa müracaatla anlara emr-i teftişte salahiyet-i kâfiye vermek.

İşte, kast ettiğimiz ıslahatın esasları bunlardır. Bu esasatın tatbik ve icrası takarrur ettiği takdirde lâzım gelen levaih-i kanuniyenin Meclis-i âlinize takdimi tabidir.

Umur-i Hariciyeye gelince: Tarafımızdan ve Düvel-i

Mütelifo tarafından imza olunan Mütareke Mukavelenamesi ahkâmı her tarafça lazımürriaye bir vesika-i beynelmilel olduğundan ahkâm-ı münderecesinden inhiraf edilmemek hükûmet-i seniyece mütehattim görülmekte... *(Burada üç satır İngiliz sansörü tarafından çıkarılmıştır).* İzmir havalisinin Yunanlılar tarafından işgal-i nagihanisi misillû hadisat-ı elîmenin aksülamelleri memleketi serapa tehyiç ve urak-i hamiyeti tahrik etmekte gecikmemişti. Bu hal-i galeyan ve tezebzübe hitam verecek ancak sulh-i katidir. Davet olunacağımız konferans huzurunda Wilson prensipleri dairesinde hukuk-i sariha ve meşruamızın muhafazasında bezl-i makderet-i tammekıl ınacaktır.

Ümit ederiz ki kavaid-i madelet hakkımızda paymal edilmeyerek amal-i milliyemiz husul bulur. Senelerden beri mevcut olan muzayaka-i maliye esbab-ı muhtelifeden naşi Mütareke bidayetinden itibaren her vakitkinden müşkil bir devreye girmiş ve mahaza sulhun akdiyle mesail-i maliyenin suret-i halli taayyün ve devamlı bir hal teessüs edinceye kadar her türlü müşkilata rağmen masarif-i zaruriye-i Devletin devam-ı tesviyesi emkânının istihsali elzem bulunmuştur.

Binaenaleyh, bir taraftan tasarrufa ve gayrı müsmir masarifin mümkün mertebe tahfifine itina olunmakla beraber diğer taraftan vaktin tahammül ve müsaadesi derecesinde tevessül edilmek zaruridir. Vaziyetimizin vehameti, maruz olduğumuz müşkilatın kesreti ve sizlerin ve bizim vezaifimizin sıkleti muhtac-ı tarif değildir. Ancam, azim ve basiretin asîri yesîre tahvil edeceğine kanaat-i tammemiz vardır. Adaletin la yetegayyar kavanine istinat ettikçe tevfikat-i ilahiyenin bizimle beraber olacağına şüphemiz yoktur.

BİLUMUM VİLAYET VE ELVİYE-İ GAYRIMÜLHAKAYA

Hey'at-ı hükümetçe idare-i umurda takip edilen gayeyi mübeyyin olarak ahiren Meclis-i Millide kıraat olunan programın mevad-ı mühimme ve esasiyesinden biri de bundan böyle irade-i milliye Meclis-i Umumi-i Millî'de tecelli etmesinden dolayı artık kavaid-i meşrutiyete tamamen tevfik-i harekete hiçbir mâni tasavvur olunamayacağı hususunu beyandan ibaret bulunmuş ve işbu program muhteviyatı Meclis-i mezkûrca tamamen bittasvip hükümete ekseriyet-i azime kararıyle beyan-ı rey-i itimat olunmuştur.

Şimdiye kadar âmal-i milliye şeklinde olarak bazı taraflarda izhar olunan hissiyat ve temayülat ve vaki olan müracaat ve mütalebatın, elyevm Meclis-i Umumi-i Millî'nin mün'akit bulunması hasebiyle tecelligâhı ancak Meclis-i mezkûr olduğu ve benabirin artık hiç bir kimsenin bu bapta beyan-ı hissiyat ve serd-i mütalebata kat'a hadd-i salahiyeti olmadığı cihetle Bâdiezin bu yolda müracaat ve mütalebat vukuunda kavaid-i meşrutiyete muhalif ve umur-i hükümete müdahale manasını tazammun edecek olan böyle bir fiil ve hareketin sürüm addiyle faili hakkında takibat-ı kanuniye ifasına müsaraat edileceğinin tamimen neşrü ilanı ve bilumum memurin-i hükümet tarafından da bu hususun hemişe nazar-ı dikkat ve ehemmiyette tutularak mugayir-i emr ü tebligat muamele ve ahvalin vukuuna zinhar meydan verilmemesi esbabının suret-i katiye ve müessirede temini tavsiye olunur.

DAHİLİYE Nazırı Hazım Beyin 15 Şubat 1920 günlü Yeni Gün gazetesinin 1. sayfasında çıkan beyanatı

DAHİLİYE NAZIRI

Vilayata tamimi-Muharririmize beyanatı :

Dün sabah Makam-ı Nezarete gelerek rüesa ve memurinin tebrikâtını kabul eylemiştir.

Müşarünileyh, kendileriyle mülaki olan muharrirlerimizden birine, memleket ahval-i dahiliyesinin gittikçe kesb-i salah etmekte olduğunu, Bursa'yı gayet iyi bir vaziyette bırakmış olduğunu söylemiş, Bursa ve Aydın vilayetlerine henüz kimse tayin edilmediğini de ilâve eylemiştir.

Hükümetin sulh teşebbüsatı rivayetleri hakkında muharririmiz tarafından irat edilen suale cevaben Hazım Bey, henüz böyle bir teşebbüs icrasından haberdar olmadığını bildirmiştir.

Dahiliye Nazırı Hazım Bey dün vilayete bir tamim telgrafnamesi keşide ederek taraf-ı şâhâneden gösterilen itimada ve tevfikat-ı ilahiyeye müsteniden Dahiliye Nezaretini deruhte eylediğini bildirmiş, memleketin duçar olduğu mesaip ve müşkülattan rehayap olarak layık olduğu her türlü esbab-ı umran ve saadete isali emrinde bezl-i mesai ve makderet-i umumi bir vazife-i mukaddese olduğu cihetle umum memurinin pek vâsi, mütevvi, nazik ve müşkül vazifeler karşısında kanun, vicdan-ı şahsi ve millî, namus ve hubb-i vatan hudutlariyle mahdut olan salahiyetlerini istimale itina eylemelerini tavsiye eylemiştir.

Sadaret makamının 15 Şubat 1920 günlü Yeni Gün gazetesinde çıkan tamimi

MAKAM-I SADARETİN MÜHİM BİR TAMİMİ

Meclis-i Millî içtima ettiği cihetle irade-i milliye haricinde müdahaleler müstelzim-i mücazattır

Dün makam-ı sadaretten vilayet ve Elviye-i Müstakileye atideki telgrafname tamamen tebliğ olunmuştur:

Ahiren Meclis-i Mebusan'da kıraet ve ekseriye-i azime ile tesvip olunarak hükümete beyan-ı itimat olunan programın inikat-ı mühimmesinden biri olduğu üzere Meclis-i Umumi içtima ederek her türlü âmal-i milliyenin tecelligâh-ı münferidi lilhamd icray-i faaliyete başladığına nazaran ahkâm-ı meşrutiyetin her nevi mevani ve tesiretten âri olarak tamamiyle cereyan etmesi lâzım gelen dahil-i memalikte Meclis-i mezkûrdan başka bir yerde irade-i milliye namına idare-i kelam ve mütelanye artık mahal ve imkân kalmadığından umur-i hükümete müdahale şeklinde her nevi efal ve harekâtın müstelzim-i mücazat olacağı tamimen tebliğ olunur.

Belge: 7

HATT-I HÜMAYUN SURET-İ MÜNİFESİ

Vezir-i mealisemirim Ferit Paşa,

Selefiniz Salih Paşanın vuku-i istifası cihetiyle mesned-i sadaret derkâr olan ehliyet ve reviyyetinize *(uzak görüşlülüğünüze)* binaen uhdenize tevcih kılınmış ve Meşihat-i İslamiye dahi Dürrizade Abdullah Bey uhdesine ihale edilmiştir. Kanunuesasi'nin 27. maddesi mucibince teşkil eylediğiniz heyet-i cedide-i vükela *(Bakanlar Kurulu)* tasdikımıza iktiran etmiştir *(onaylanmıştır)*. Mütareke'nin akdinden büd ile bittedriç nokta-i salaha takarrüp eden vaziyet-i siyasiyemizi «milliyet» namı altında ika edilen iğtişaşat *(karışıklık)* vahim bir hale getirmiş ve buna karşı şimdiye kadar ittihazına çalışılan tedabir-i muslihane *(barış önlemleri)* faidesiz kalmıştır. Ahiren tebarüz eden vekayie göre bu hal-i isyanın devamı maazallah-i Teala daha vahim ahvale mastar olabileceğinden iğtişaşat-ı vkıanın malum olan mürettip ve müşevvikleri haklarında ahkâm-ı kanuniyenin icrası ve fakat muğfil *(kandırılmış* olarak bu kıyama *(ayaklanmaya)* iltihak ve iştirak etmiş olanlar hakkında aff-ı umumi ilanı ve bütün memalik-i şâhanemizde asayiş ve intizamın iade ve teyidi tedabirinin kemal-i sürat ve ketiyetle ittihaz ve ikmali ve bilumum tebaa-i sadıkamızın bu suretle makam-ı Hilafet ve Saltanata muhakkak olan merbutiyet-i tegayyür nâ-

pezirinin teşyidi *(Hilafet ve salnatan makamına, değişmeyeceği muhakkak olan bir sadakatle)* ve bu cümle ile beraber Düvel-i Muazzama-i Mutelife ile samimi revabıt-ı itminankârane tesisine ve menafi-i Devlet ve milletin hak ve adalet esasına istinaden müdafaasına ihtimam olunarak şerait-i sulhiyenin kesb-i itidal etmesine ve sulhun bir an evvel akdine sarf-ı makderet edilmesi ve o zamana kadar her türlü tedabir-i maliye ve iktisadiyeye tevessül edilerek müzayaka-i ammenin mehmaemken tehvini *(halkın sıkıntısının elden geldiğince hafifletilmesi)* katiyen matlubumuzdur. Cenab-ı Hak tevfikat-i itahiyesine mazhar buyursun.

Mehmet Vahdettin

fi 15 Recep 1338

ve fi 5 Nisan 336

FETEVA-Yİ ŞERİFE SURETİ

Sebeb-i nizam-ı âlem olan Halifei İslamademullah-i Teala hilefeten el-yevm-el kıyam hazretlerinin taht-ı velayetinde bulunan bilad-ı İslamiyede bazı eşhas-ı şerire ittifak ve ittihat ve kendilerine rüesa intihap ederek tebea-i sadıka-i şâhâneyi hiyel ve tezvirat ile iğfal ve ıdlale ve bilad-ı emr-i âli ahaliden asker cem'ine kıyam edip zahirede askeri iaşe ve teçhiz bahanesiyle ve hakikatte cem'i mal sevdası ile hilaf-ı şer-i şerif ce mugayir-i emr-i münif bir takım garamet ve vergiler tarh ve tevzi ve enva-ı tazyik ve işkencelerle nasın emval ve eşyasını gadsp ve garet ve bu veçhile ibadulaha zulmü itiyat ve tecrime cesaret ve Memalik-i Mahrusa'nın bazı kura ve miladına hücum ile tahrip ve hâk ile yeksan ve tebaa-i sadıkadan nice nüfus-i masumeyi katl ve itlaf ve dimâ-i mahkuneyi (?) sefk ve irâka ettikleri ve canib-i emirülmüminden mansup ve bazı memurin-i ilmiye ve askeriye ve mülkiyeyi hodbehod azl ve kendi hempalarını nasp ve merkez-i hilafet ile Memalik-i Mahrusa'nın muvasalat ve münakalat ve muhaberatını katî ve taraf-ı Devletten sâdır olan evamirin icrasını men' ve merkezi diğer memalikten tecrit ile şevket-i hilafeti kesr ve tevhin-i kast ederek makam-ı mualla-yi İmamete ihanet etmekle taat-ı İmamdan huruç ve Devlet-i aliyenin nizam ve intizamını ve biladın asayişini ihlal için neşr-i eracif ve işae-i ekâzib ile nası fitneye saik ve sa-i bilfesat oldukları zâhir ve mütehakkak olan rüesa-yi mezburûn ile ağvan ve etbaı bâgiler olup dağılmaları hakkında sâdır olan emr-i âliden sonra halen inat ve fesatlarında ısrar ederler ise mezburların habasetlerinden tathir-i bilad ve şerr-ü mazarratlarından tahlis-i ibat vacip olup», ...» nass-ı kerimi mucibince katl ve kıtalleri meşru ve ferz olur mu beyan buyurula.

Ketebe-tül-fakir
Dürrizade Esseyit Abdullah
afa anhüma

El-Cevap

Allahü Teala-i a'lem olur

Bu suretle Memalik-i Mahrusa-i Şahane'de harp ve derbe kudretleri bulunan Müslümanlar İmam-ı âdil halifemiz Sultan Mehemmet Vahidüddin Hân Hazretlerinin etrafında toplamp mukatele için vaki olan davet ve emrine icabet ve bügat-ı mezburun ile mukatele etmeleri cavip olurmu? Beyan buyurula.

Ketebe-tül-fakir
Dürrîzade Esseyit Abdullah
afa anhüma

Elcevap

Allah-ü a'lem olur

Bu surette Halife-i müşarünileyh hazretleri tarafından bügat-ı mezburûn ile mukatele için tayin olunan askerler mukateleden imtina ve firar eyleseler mürtekib-i kebîre ve âsim olup dünyada tâzir-i şedide ve ukbada asab-ı elîme müstahak olurlar mı beyan buyurula?

Ketebe-tül-fakir
Dürrîzade Esseyit Abdullah
afa anhüma

Elcevap

Allah-ü a'lem olur

Bu surette Halifenin asakirinden olup da bügatı katledenler gazi ve bügat tarafından katlolunanlar şehit olurlar mı beyan buyurula?

Ketebe-tül-fakir
Dürrîzade Esseyit Abdullah

Elcevap

Allah-ü a'lem olur.

Bu surette bügat ile muharebe hakkında sâdır olan emr-i Sultaniye itaat etmeyen Müslümanlar âsim ve tezir-i şer'iye müstahkak olurlar mı beyan buyurula?

Ketebe-tül-fakir
Dürrîzade Esseyit Abdulah

Elcevap
Allah-ü a'lem olur

Belge: 9

HÜKÜMETİN BEYANAAMESİ

Devlet-i Osmaniye bugün misli görülmemiş bir muhatara *(tehlike)* içindedir, en hakiki manasiyle vatan tehlikededir. Millet bilmeyerek, istemeyerek sürüklendiği o dehşetli muharebede malen ve canen en büyük fedakârlıklara katlandığı halde nihayet katiyen mağlup olmaktan kurtulamamış ve o zamanki hükümet tarafından akdolunan Mütareke ile galip devletlere arz-ı teslimiyet edilmişti. Artık bu elemli neticeden ibret alarak bundan sonra olsun akla ve hale uygun bir selamet yolu tutulmalıydı. Fakat bu hakikat de layıkı veçhile anlaşılamadı. Birtakım Kesanın *(kişiler)* yalnız hırs ve menfaat sevkıyle «*Teşkilat-ı Milliye*» namı altında meydana çıkardıkları fitne ve fesat bir taraftan vaziyet-i siyasiyemizi son derece tehlikeli bir hale getirdi.

Diğer taraftan, muharebede uğradığımız zayiattan ve hususiyle harp senelerinde yapılan türlü türlü suiistimalat-

tan ve cinayettan dolayı derin bir surette mecruh olan vatan-ı mukaddesimize yeniden yeniye yaralar açtı. Birtakım çirkin hadiseler de Avrupa ve Amerika efkârı umumiyesinde aleyhimize şiddetli bir fikir ve cereyan peyda ve şerait-i sulhiyenin bir kat daha şiddetlendirilmesi muhatarasını tevlit etti.

Nihayet yine bu ahval tesiratiyle Düvel-i Muazzam Mütareke ahkâmını İstanbul'u muvakkaten işgal-i askerî altına almak suretiyle de tatbik ettiler. Buna karşı erbab-ı isyanın paytaht ile Anadolu arasındaki muhabere ve muvaredeyi *(gidiş gelişi)* kat'a *(kesmeye)* teşebbüs etmeleri ise en büyük bir hıyanet-i vataniyedir. Bu halde «*Teşkilat-ı Milliye*» denilen harekât-ı bağıyane *(ispan hareketi)* hem Anadolu'yu korkunç bir istilaya uğratmak hem de devletin başını gövdesinden ayırmak felaketini hazırlıyor.

Bugün millet-i Osmaniyenin en büyük düşmanları yalancı milliyet davasıyle şahsi ihtiraslarına vatan ve milleti feda edenlerdir. Bunların, öyle felaketli bir akıbeti hazırlamak için buldukları çare ise ağır bir silsile-i cinayettır; Kanunuesasi'yi ve kavanin-i devleti ayaklar altına alarak ahaliden cebren para toplamak, zecren *(zorla)* asker almak, para vermeyenlere ve böyle fena bir maksatla askerliği kabul etmeyenlere eziyet etmek, öldürmek, köyleri basıp yağma etmek, köyleri, hatta kasabaları vurmak gibi fezahatler *(rezaletler)* mütevaliyen *(devamlı olarak)* ika olunmaktadır. Halbuki bu ef'alin emr-i İlahiye münafi *(aykırı)* ve şer'i şerif nazarında merdut *(mel'un)* sureti merbut fetva-yi şerif ile de müeyyettir.

Vatan-ı Osmaninin düçar olduğu türlü musibetlerin tamiri ve nüfus ve kuvvet itibariyle uğradığımız zayiatın telafisi vücubundan dolayı hükümet-i hazıran indinde bugün her ferdin hayatı ve sa'yi her zamandan ziyade kıymettar-

dır. Bu cihetle hükümet, vâsıl olmak istediği maksad-ı hayr ve salaha kan dökmeden vusulü her veçhile tercih etmekle beraber devletin ve milletin hakikaten tehlike içinde bulunan hayatını ve selametini kurtarmak için yola gelmeyenleri şer'i şerif ve kanun-i münif mucibince ve hatt-ı hümayunla tebliğ olunan irade-i seniye-i hazret-i hilafetpenahiye imtisalen tedip etmekte *(cezalandırmakta)* tereddüt etmeyecektir.

Binaenaleyh evvelâ harekât-ı isyaniyenin mürettip ve müşevviki *(kışkırtıcısı)* olanların iğfalat ve tehdidatına kapılarak ve yaptıklarının neticesi ne kadar vahim olacağını düşünemeyerek onlara iştirak edenlerden bir hafta zarfında izhar-ı nedamet ve şevketlu padişahımız efendimiz hazretlerine arz-ı sadakat edenlerin aff-ı âliye mazhar olacakları, saniyen mürattip ve müşavviklerin ve onlarla birlikte harekette inat edecek âsilerin şer'an ve kanunen tedip edileceği ve memleketin herhangi cihetinde olursa olsun gerek ahali-i İslamiye tarafından sunuf-i saire-i ahaliye gerek sekene-i gayrımüslime tarafından ahali-i Müslimeye karşı taadiyat *(zulüm)* ve tecavüzat vukuu hükümetçe hiçbir veçhile tecviz olunamayacağından böyle bir hal vukuunda mütecasirlerinin ve o hususta müsamaha ve müşareketi görülenlerin şahsan ve şediden duçar-ı mücazat olacakları ilân olunur.

(11 Nisan 1920 günlü Peyam-ı Sabah'tan)

SÖZLÜK

SÖZLÜK

Ağyar : Yabancılar.
Akdem : Daha önce.
Âmal : Emeller, istekler.
A'mal: İşler.
Âri: Boş.
Âsim: Günahkâr.
Asir: Zor, güç.
Bad-ezin: Bundan sonra.
Bagi: Âsi, başkaldıran.
Basiretkârane: Önceden görüşe yaklaşık surette.
Bekaya: Askerlikte: Kur'a isabet edip de silâh altına alınmaları geciktirilenler. Maliye: Tahsil olunmayıp ertesi seneye kalan vergi ve varidat.
Bezl: Verme, bol bol sarfetme.
Bez-i makderet: Çok gayret etme.
Bilad: Şehirler.
Bila tefrik-ı cins ve mezhep: Cins ve mezhep farkı gözetmeksizin.
Bissuhule: Kolaylıkla.
Bittedriç: Yavaş yavaş.
Burudet: Soğukluk.
Büd: Ayrılma, uzaklaşma, vaz geçme.
Cüretyap: Cesur, atılgan.
Cenip: Taraf, yön, cihet.
Derpiş etmek: Göz önünde tutmak, dikkate almak.
Destres: Eli yetişen, elde eden.
Dimâ: Dem, kanlar.
Ekâzip: Yalanlar, yalan sözler.
Elîm: Acıklı.
Enseb: Daha münasip, daha uygun.
Eracif: Uydurmalar.

Erbab-ı vukuf: Bilen kişiler. «Uzman» karşlığı olarak kullanılmıştır.
Esbab-ı adide: Birçok sebepler, nedenler.
Etba: Hizmetçiler, uşaklar.
Garamet: Borç.
Habaset: Kötülük, fenalık.
Havf: Korku.
Hemişe: Daima, her zaman.
Hîn: Zaman, vakit.
Hiyel: Hileler, sahtekârlık.
Hubb-i vatan: Yurt sevgisi.
İğtişaş: Kargaşalık.
İkdam: Bir işde ayak direme.
İnikat: Teşkil olunma, kurulma, toplanma, birleşim.
İrae: Gösterme.
İstizan: Danışma.
İzaz: İkram etme, ağırlama.
Kahhar: Kahreoicik udret, mahvedn.
Kavanin: Kanunlar, yasalar.
Kevl (Ka'vil): Söz, lakırdı.
Kura: Kariyeler, köyler.
Kur'a: Şansa dayalı çekim, çekiliş.
Lazim-ürriaye: Uyulması gereken.
Levaih-i kanuniye: Yasa tasarıları.
Liva: Osmanlı mülki taksimatında birkaç kaza ve mutasarrıflığı kapsayan kent. Bugünkü il karşılığı.
Luhut: Lahitler, mezarlar.
Lüsuk: Yapışık, yapışmış.
Maazallah: Allah korusun.
Madelet: Hakkaniyet, hakça.
Makderet: Güç, kudret. **Bezl-i makderet-i tamme:** Bütün kuvvetinle, tüm kudretini harcayarak.
Medyun: Borçlu.
Mehafil: Toplanılacak yerler, toplantı yerlere, meclis, cediyet.
Mehme-Emken: Mümkün olduğu kadar, mümkün mertebe.
Mekasit: Maksatlar, gayeler, amaçlar, niyetler.
Mesaip: Musibetler, belalar.
Meşum: Şeametle, uğursuz.
Mevani: Manialar, engeler.
Muhik: Hak veren, hakkı kabul eden, âdil.

Mukarin: Yakın.
Musir: Israr eden, direten.
Mutmain: Tatmin olunmuş, şüphesi kalmamış.
Mücazat: Bir suça karşı ceza verme.
Mukatele: Birbirini öldürme, vuruşma.
Mülhakat: Merkeze bağlı yerler, ekler, bağlantılar.
Münafik: İkiyüzlülük eden, fitneci.
Mürasele: Mektuplaşma, haberleşme.
Mürd: Ölmüş, gebermiş. (Hayvanlar hakkında kullanılır)
Mürettip: Tertip eden, sıraya koyan, hazırlayan (Kullanıldığı türkçece «kışkırtan» anlamına kullanılmıştır.
Müsademat: Çarpışmalar.
Müsaleha: Barışma, uzlaşma.
Müsaraat: Süratled avranma.
Müşareket: Ortaklık, bir işde başkalarıyle birlikte bulunma.
Müşarünileyh: Kendisine işaret olunan, (Osmanlı yazı dilinde büyük rütbe taşıyanlar hakkında kulanılır. **Mumalleyh** ise daha aşağı rütbede olanlar, **merkum** da büsbütün rütbesiz olanlar hakkında kullanılır.)
Müşevvik: Teşvik eden, kışkırtan.
Mütehattim: Son derece lüzumlu.
Müyesser: Nasip olan.
Nagihan: Birdenbire.
Nifak: Gammazlık, arayı açmak.
Nikat: Noktalar. Geniş anlamlı bir sözcük. Kullanıldığıt ürkçede «cihet», «yön» anlamına gelmektedir.
Paymal: Ayak altına alma ,horlama, hork ullanmak.
Rehayap: Kurtulan.
Revabıt: Rabıtalan, ilgiler.
Rüfeka: Arkadaşlar.
Sandıkemini: Resmi bir dairenini veznedarı.
Sefk-i demâ: Kan akıtma.
Selef: İşde diğerlerinden önce bulunmuş olan.
Semere: Meyva, fayda, kâr.
Serapa: Baştan ayağa, bütün, hep.
Şamil: İçine alan, kapsayan.
Şenayi: Kötü, fena, ayıp şeyler.
Taaccüp: Şaşakalama, şaşırma.
Tahassül: Netice olarak ortaya yıkma.

Tahfif: Hafifletme, kolaylaştırma.
Tahmil: Yükleme.
Takbih: Çirkin görme, beğenmeme.
Tazir: Esassız sözler ileri sürme.
Tecrim: Suçlama.
Tedip etme: Yasalara aykırı hareket edenler hakkında ilgili hükümlerin uygulanması.
Tehyiç: Heyecana getirme.
Tenakus: Azaltma, eksiltme.
Tenakuz: Bir sözün diğer söze uymaması, çelişme.
Tenkil: Emsaline ibret olacak bi rceza verme.
Terettüp: Ait olma,g erkme.
Tesri: Çabuklaştırma.
Teşrii: Kanunla, kanun yapma ile ilgili.
Tevfik: Uygun ve mutabık getirme.
Tevessü: Genişleme.
Tevessül: Girişme, başlama.
Tezebbüp: Karışıklık.
Vaz': Koyma, bırakma.
Yesir: Kolay.
Zillet: Alçaklık.

İÇİNDEKİLER

Anıların Önemi Üzerine: Sadi Borak 5

Anılar: Dahiliye Nazırlığım Kabinenin programı - Sadrazamın vilayetlere çektiği telgraf 11

Göreve Başladığım Günlerde: Memurların çıkarılmaları ve atanmaları-Meclis-i Mebusan'da Felah-ı Vatan Grubu» ile tartışma ... 15

İSTANBUL'UN İŞGALİ: Millî Hareketleri söndürme hareketi 19

MUSTAFA KEMAL PAŞA İLE GİZLİ YAZIŞMA ... 30

BİGA OLAYI: Ahmet Anzavur ve Vahdettin'e şikâyetname 35

PADİŞAH VAHDETTİN'E SÖYLEDİKLERİM 38

MÜTTEFİK DEVLETLER KOMİSERLERİNİN KUVAYİ MİLLİYE ALEYHİNDEKİ TEŞEBBÜSLER: Kabinenin istifası 48

ANKARA SEYAHATİ: İkinci defa Sıvas Valiliği-Mirilia Nurettin Paşa ve çocukça azamet düşkünlüğü 53

İMNİYET TEŞKİLATI VE GARİP YAZIŞMALAR 62

UMRANİYE (KOÇKİRİ) HADİSESİ VE NURETTİN PAŞA 69

NURETTİN PAŞANIN GARİP MUAMELELERİNDEN BAZILARI 80

SIVAS VİLAYETİ'NİN SON HATIRALARI 85

TRABZON VALİLİĞİNE TAYİNİM 89

ARDAHAN MİLLETVEKİLİ HİLMİ BEY OLAYI: Hilmi Beyin Batum'a gitmekten alıkonulması Batumda toplanan Enver Paşanın çılgınca girişimleri 94

TRABZON KÖYLERİ 99

İSTANBUL'DAN TAHRAN'A GÖNDERİLEN SEFARET HEYETİNİN İSTANBUL'DA ALIKONULMALARI 102

TRABZON KAYIKÇILAR KÂHYASI YAHYA OLAYI: Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile Yahya'nın tahsil ettikleri kanunsuz vergiler 106

SÜRMENE GEZİSİ Terk edilmiş şose ve köprüler. Evlenme oyuncakları 115

KAYIKÇILAN KÂHYASININ SİYASİ BİR CÜRMÜ VE SIVAS MAHKEMESİNCE BERAATİ 121

KAYIKÇILAR KÂHYASI YAHYA'NIN KATLİ OLAYI: 124

MEMURİYET HAYATIMA NİHAYET VEREN BİR MEZUNİYET 132

BELGELER Bölümü 137

SÖZLÜK Bölümü 153

Ebubekir Hazım Tepeyran, 1864'de Nigde'de doğdu▪5 Haziran 1947'de İstanbul'da öldü. Rüştiye öğreniminden sonra kâtiplikle başladığı memurluk yaşamında valiliğe kadar yükselerek, Manastır, Musul, Bursa, Ankara, Beyrut, Bağdat, Hicaz, Trabzon, Sivas valiliklerinde, Damştay üye ve daire başkanlıklarında bulundu. Mütareke yıllarında Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa kabinelerinde Dahiliye Nazırı oldu. Bursa Valisi ve Dahiliye Nazırı iken Kuvayı Milliye'ye gösterdiği yakınlık ve Mustafa Kemal Paşa ile temas kurmaktan suçlanarak İstanbul'da Nemrut Mustafa Paşa Harp Divamnda yargılandı, idama mahkum oldu. Dokuz ay Sultanahmet Cezaevinde yattıktan sonra cezası süresiz ağır hapse çevrildi. Damat Ferit Paşa hükümetinin görevden ayrılıp yerine Tevfik Paşa hükümetinin gelmesinden sonra özgürlüğüne kavuştu ve gizlice Ankara'ya gitti. Kurtuluş Savaşı yıllarında Sıvas ve Trabzon Valiliklerinde bulundu, 2. TBMM'nde Niğde milletvekili olarak bulundu, Anayasa Komisyonuna başkanlık ve üyelik yaptı. 1939'dan 1946'ya kadar iki dönem yeniden Niğde'den milletvekili seçildi. Tepeyran'ın köy gerçeklerini sergilediği 'Küçük Paşa' adlı romanının yazın tarihimizde önemli bir yeri vardır. Elinizdeki anılarını ve yepyeni açıklamalarını büyük bir ilgiyle okuyacaksınız.

180 LİRA